

oudheidkundig jaarboek

3^e SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN NEDERL.
oudheidkundigen bond

GR

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

VIERDE JAARGANG

JUNI 1924

AFLEVERING 3

BESCHRIJVING
VAN
BERGEN OP ZOOM EN
OMSTREKEN

DOOR

G. C. A. JUTEN

LID VAN HET BESTUUR VAN HET PROVINCIAAL GENOOTSCHAP VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN IN NOORDBRABANT

MET

KORTE BESCHRIJVING
VAN TOLEN

DOOR

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE

UITGAVE VAN GEZEGD GENOOTSCHAP

BESCHRIJVING
VAN
BERGEN OP ZOOM EN OMSTREKEN

door
G. C. A. JUTEN

Lid van het bestuur van het Provinciaal Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant
met

KORTE BESCHRIJVING VAN TOLEN

door
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE

UITGAVE VAN GEZEGD GENOOTSCHAP

Inhoud

Voorwoord	5
Aanvullende opmerking	7
1. De heerlijkheid	9
Wesemaal	11
Bautersem	14
Glymes	21
2. De stad	42
Wapen	43
Aanleg	45
Omwalling en versterking	47
Stadspoorten	51
Bevolking en huizen	59
Bestaande kerken en kapellen	64
Verdwenen kapellen	90
Kloosters en gestichten (alle verdwenen)	99
Bijzondere gebouwen	112
Verdwenen gebouwen	140
3. Wouw	143
4. Halsteren	160
Quirinuskapel	170
Kasteel	171
Geraadpleegde archieven	172
gedrukte werken	172
5. Korte beschrijving van Tolen	174

Afb. 12. Lievevrouwe- of Gevangenpoort, landzijde, 03-1908 [RCE 5.0104](#)

Voorwoord

Met genoegen heb ik de uitnodiging aangenomen een historische schets samen te stellen van deze oude Brabantse stad aan de Schelde, ter voorbereiding van het bezoek, dat de Bond van Nederlandsche Oudheidkundigen haar dezen zomer wil brengen.

De beschrijving der stad en haar gebouwen moest worden voorafgegaan door de geschiedenis der heren, die dat Brabantse leen bezeten hebben. En voor dat alles werden mij 60 bladzijden ¹⁾ beschikbaar gesteld! De opdracht was verre van gemakkelijk, vooral omdat de geschiedenis dezer stad vóór de 17e eeuw nog altijd moet geschreven worden, een beroep dus op gezaghebbende werken niet mogelijk was.

Beperking was bij elk punt nodig: vooreerst wilde ik de geschiedenis der heren eindigen op het tijdstip, dat de stad voorgoed de partij der noordelijke provinciën moest kiezen. Deze beperking is redelijk, omdat met dit tijdstip de belangrijkheid van Bergen op Zoom als stad sterk vermindert ²⁾. Vervolgens zal ik mij tevreden stellen juiste feiten en vaststaande data te geven, ontleend aan de geraadpleegde archieven, waarmede een heele reeks fouten wordt opgeruimd en een vaste grondslag gelegd voor verder onderzoek. Om plaatsruimte te sparen onthoud ik mij van aanwijzingen³⁾, maar gaarne blijf ik de verantwoordelijkheid dragen voor alle bijzonderheden hier medegedeeld.

¹ In de gedrukte uitgave vult de schrijver 84 pagina's.

² De handel was in die tijd sterk teruggelopen, hetgeen met de aanleg van de vestingwerken eens te meer werd versterkt.

³ Zie de [aanvullende opmerking](#) op de volgende pagina.

Aanvullende opmerking

Ofschoon dit boek anno 2018 slechts als zeldzaamheid wordt aangetroffen ligt eventuele herdruk niet in de lijn der verwachting.

Om het in dit boek opgenomen onderzoek toch beschikbaar te houden voor latere generaties is het gedigitaliseerd waarmee het behoud meer gewaarborgd is dan de gedrukte vorm alleen.

De afbeeldingen in de gedrukte publicatie staan vaak nogal ver van de betreffende tekst vandaan. In deze digitale versie zijn de afbeeldingen dichterbij de betrokken tekstdelen geplaatst. De volgorde van de genummerde afbeeldingen wijkt daardoor soms af. De verwijzingen bevatten ook een digitale koppeling naar de afbeeldingen.

Dank zij de mogelijkheden die internet biedt zijn thans meer afbeeldingen beschikbaar voor andere tekstdelen. Dergelijke afbeeldingen zijn geplaatst zonder nummering.

Omwille van de leesbaarheid is de spelling zoveel mogelijk in de huidige overgezet, behalve waar het citaten van oude teksten betreft. Verwijzingen naar plaatsen in de stad zijn voor de huidige lezer vaak lastiger te begrijpen. Daarom is waar mogelijk een rechtstreekser verwijzing gemaakt. Zo zijn straatnamen en huisnummers vermeld als aanvulling op de huisnamen en eigenaren.

Omdat sedert de verschijning van dit document veel is veranderd wat de staat en gebruik van de beschreven monumenten betreft, zijn op een aantal plaatsen aanvullende opmerkingen en verwijzingen geplaatst. Mogelijk dat deze mettertijd nog verder worden aangevuld.

Afb. 6. Gezicht op Bergen op Zoom. Reproductie naar een tekening. van A. Dürer.

1. De heerlijkheid

De latere heerlijkheid Bergen op Zoom maakte tot 1288 met Breda één leen uit, dat in de laatste helft der 12e eeuw door huwelijk in bezit kwam der heren van Schoten. Reeds toen was het Bredase land een aanzienlijk leen van het hertogdom Brabant: ‘met al de ridders en met de zonen der ridders van zijn land en met tweehonderdveertig mannen daartoe verkoren uit de 12 dorpen’ verscheen Godfried van Scoten als heer van Breda op de dagvaart te Lier, door de hertog 24 Februari 1212 bijeengeroepen om de afpersingen der tollenaars op Schelde en Strene te bestraffen.

Meerdere kleine heerlijkheden bestonden reeds van ouds binnen de grenzen van het Bredase land. Om ons tot het westen te bepalen: Ossendrecht met de tol op de Schelde werd op die dagvaart opgedragen aan Godfried; Hildernisse en Borchvliet hadden, zeker in het midden der 13e eeuw, hun eigen heren; Woensdrecht werd omstreeks 1261 door Hendrik van Breda geruimd tegen ‘een dorp int land van Breda, dat geheeten es Rysberghe’ en tot dan een bezit der Kruiningens; Wouw werd in 1232 ontnomen aan Gilles van Breda en opgedragen aan Boldinus van Bergen.

Deze laatste heerlijkheid behoorde tot het Soomland (*terram prope some praeter Wolde*), dat Gilles van Breda mocht behouden en dat in 1268 gelijk met de heerlijkheid Eeckeren en Schoten aan de abdij St. Bernaarts aan de Schelde in onderpand wordt gegeven (*in terra nostra de Schoten, de Ekerne, de tota Soma excepta villa nostra de Woude*). Dit Soomland nu is van de latere heerlijkheid Bergen op Zoom althans de kern.

Onder Soomland meen ik met van Engelen te mogen verstaan: laag land, land van vennen en van moer. In geen geval mogen wij die naam afleiden van het gegraven vaartje, dat op het laatst der 16e eeuw de naam van de landstreek had overgenomen. Uitdrukkelijk zegt Baselis: *'omtrent deze stad is noyt riviere geweest so ghenaeamt'*.

In *'dat deel van den lantbegrype den Zoom genaemt is de stad Berghen gebout,'* wier naam al heel spoedig op de ganse heerlijkheid overging, welke gevormd werd door de hertogelijke uitspraak van 22 Juni 1287.

De laatste afstammeling uit het geslacht der heren van Schoten, Elisabeth van Breda, was in de eerste weken van 1281 kinderloos gestorven. Twee van haar bloedverwanten van vaders zijde maakten aanspraak op haar nalatenschap: Raso van Gaveren en Gerard van Wesemaal, doch haar echtgenoot, Arnoud van Leuven, werd voor zijn leven in het leen bevestigd. Ongeveer een jaar vóór diens dood nam hertog Jan I een Salomons-besluit:

Breda met aanhorige lenen droeg hij op aan Raso van Gaveren, terwijl hij Gerard van Wesemaal een even groot grondgebied liet kiezen. Deze nam voor zijn deel de heerlijkheid Bergen op Zoom en de streken, welke noch tot Breda noch tot Bergen behoorden. Steenberghe, Gastel, Oudenbosch en Hoeven bleven voorloopig gemeenschappelijk bezit.

Met de dood van Arnoud van Leuven, kort voor de slag bij het kasteel van Wörringen (5 Juni 1288) treedt de afzonderlijke heerlijkheid Bergen op Zoom tevoorschijn. Achtereenvolgens was zij in het bezit van leden uit het geslacht van Wesemaal, van Boutersem en van Glymes.

Wesemaal

Wapen: 'al eens van kelen root - met drie lelien groot - van selveren verheven scone'.

1. Gerard van Wesemaal, de eerste heer, was een zoon van Arnoud, erfmaarschalk van Brabant, bij diens tweede echtgenote Beatrix van Breda. In de slag bij Wörringen stond zijn afdeling in het centrum van het Brabantse leger; hoog wordt zijn dapperheid geprezen. Aan meerdere oorkonden hangt zijn zegel naast dat van de hertog. Voor de laatste maal vind ik hem vermeld 7 mei 1307; volgens de Rouck sterft hij in 1308. Bij zijne echtgenote had hij:

1. Arnoud, de opvolger;
2. Gerard, die Merxem erft;
3. Godfried.

In 1290 werden door hertogelijke commissarissen de grenzen tussen Breda en Bergen op Zoom vastgesteld.

2. Arnoud van Wesemaal, in mei 1309 voor het eerst, 27 september 1312 voor het laatst als heer optredend. Na zijn huwelijk met Joanna van Loon noemt hij zich ook heer van Kwabeke. Zijne weduwe huwt later Willem van Oreye. Zijne kinderen zijn: Mechtelt, de 'oudste dochter'; Margaretha, gehuwd met Ricard van Merode.

3. Mechtelt van Wesemaal; voogd over haar was haar oom Gerard van Merxem. Zij wordt 21 juli 1313 verloofd met ‘den oudsten zoon’ van de burggraaf van Zeeland, Gerard van Voorne. Na diens dood op het einde van 1319 werd zij, zonder dispensatie, ten huwelijk genomen door diens broer Albert, zeker na April 1322. Hierover ontstonden tussen beider bloedverwanten ernstige twisten, welke een einde namen door de pauselijke dispensatie van 24 November 1325. Het leen Bergen op Zoom wordt aan Albert van Voorne opgedragen als voogd van zijne vrouw.

Met zijn vader in het gevolg der gravin van Holland bij het bezoek aan de koningin van Engeland in september 1331 kwam Albert noodlottig om het leven bij een steekspel te Londen. De kroniekschrijver van Egmond heeft het in een paar versregels opgetekend:

De Voerne miles pulcher juvenisque parente

lpsius astante, ludos hastis pueriles

Tractans conflictu perit, implens omnia luctu.

Mechteld hertrouwt kort vóór of in 1335 met Reynoud van Kleef en voert met hem het bestuur over de heerlijkheid namens haar enig kind, Joanna van Voorne. In 1348 is zij wederom weduwe.

Kort na de dood van haar vader, Arnoud, ‘*als men screef MCCC ende XIII, des Vridaghes voir onser Vrouwendach Lichtmesse*’ werden de oudst bekende ‘*coren ghemaict omme oerbair der poort*’; o.a. werd daarin aan schepenen en burgemeesters het recht gegeven ‘*het rapier te draghen met eene knechte als die schout ende sheren knapen*’.

4. Joanna van Voorne wordt opgevoed aan het grafelijk hof van Holland; in 1335 was zij ‘*tote haren daghen niet en comen*’. Haar moeder en Reinoud van Kleef dragen de heerlijkheid in 1340 aan haar over. Zij treedt in het huwelijk - vóór 22 Juni 1342 - met Jan van

Valkenberg, heer van Beutghebach, later ook van Monjoie en Valkenberg. Het huwelijk blijft kinderloos. Zij leeft nog in April 1348; volgens [Butkens](#) sterft zij in 1349, en volgens [Simon van Leeuwen](#) wordt zij begraven te Antwerpen.

In De Maasgouw 1921 heb ik een overzicht gegeven van het avontuurlijk leven van deze ridder, die ook door de troubadour van het Reigerfeest ten toonele wordt gevoerd. Hij sterft in grote armoede buiten zijne landen en wordt 11 Augustus 1352 te Rykesteine begraven.

De laatste April 1345 is de Hollandsche graaf binnen Bergen op Zoom ter bespreking zijner oorlogsplannen.

Met Joanna van Voorne is de oudste tak der Bergse Wesemaals uitgestorven. De heerlijkheid gaat over aan een afstammeling van Gerard's tweede zoon, de heer van Merxem. De belening aan Maria van Merxem, echtgenote van Hendrik van Boutersem, wordt bemoeilijkt door de schulden, waarmede Jan van Valkenberg de heerlijkheid Bergen op Zoom had belast. Deze schuldvorderingen schijnt Boutersem te hebben opgekocht, om zijne echtgenote een voorrang te verzekeren boven andere bloedverwanten.

Bautersem

Wapen: drie zilveren maliën in groen, met drie palen van rood in het gouden schildhoofd; met dit wapen zegelt reeds in 1273 een Hendrik van Bautersem.

5. Hendrik I van Bautersem was bij het openvallen van het leen Bergen op Zoom gehuwd met Maria van Merxem, waarschijnlijk een dochter van Gerard van Merxem en Maria van Wilre. Reeds 10 januari 1351 belooft de hertog van Brabant hem zijn steun, doch eerst 24 augustus 1352 bericht deze aan de stedelijke regering van Bergen op Zoom, dat *‘onse getrouwe man ende raidt, here Hendrik van Bautersem, ridder, van ons ontfaen heeft te leene 't lant van Bergen op den Zoeme’*.

Voor het laatst vind ik hem als heer genoemd 23 november 1369. Zijn weduwe noemt zich in Juni 1372: *‘Marie van Berghen op ten Zoeme, van Scoeten ende van Merxhem’*.

Uit dit huwelijk werden geboren:

1. **Hendrik**, de opvolger;
2. **Gerard**, heer van Merxem, overleden 27 Maart 1405 en begraven bij de Minderbroeders te Brussel, gehuwd met Elisabeth de Lannays, welke hertrouwt met Jan van Assche;
3. Margaretha, die bij haar huwelijk met Gerard van Vorselaar een jaargeld krijgt van 200 moutons, en na diens dood ten tweede maal trouwt met Arnoud van Gaveren, heer van Liedekerke;

4. **Maria**, gehuwd met Jan van Calsteren, weduwnaar van Maria Clutinc († 18 mei 1391); haar echtgenoot sterft 29 oktober 1399 en zij 5 Maart 1407; beiden werden begraven in de Dominicanenkerk te Leuven. Haraeus beweert, dat Van Calsteren om de huwelijksgift zijner echtgenote ernstige moeilijkheden had met zijn zwager.

Hendrik I van Boutersem wordt met anderen in Juni 1356 naar Aalst in Vlaanderen gezonden om Lodewijk van Male vrede aan te bieden. Deze zending mislukt en op het einde van Maart 1357 wordt te Bergen op Zoom een verdrag gesloten tussen hertog Wenceslaus en graaf Willem van Henegouwen, die zijn bemiddeling aanbiedt bij de graaf van Vlaanderen tegen afstand van Heusden aan Holland.

Als maarschalk van Brabant trekt hij mede '*in der reisen van Carpen*,' ziet de oproerige Leuvenaars verplicht worden hem 1.000 gouden mot-toenen⁴) uit te betalen (6 februari 1363). Door zijn invloed voorzeker staat in november 1357 en januari 1363 Bergen op Zoom een bede toe aan de hertog van Brabant.

Zodra Boutersem in het rustig bezit is zijner heerlijkheid, beijvert hij zich de opbrengst van zijn goederen te vergroten en de belangen van zijn onderdanen te bevorderen. De gemeenschappelijke grenzen, waarover '*langer tijt discort ende twye*' was met de heer van Breda, worden in het najaar 1356 opnieuw afgepaald; met deze geeft hij kort daarna het Oude Cromwiel nabij Steenbergen uit ter bedijking; in januari 1357 schenkt hij een keur aan de bewoners van Rucfen, waar een consortium een grote uitgestrektheid heide en moer van hem had

⁴ Een gouden munt waarop het Lam Gods was afgebeeld, dragende de kruisbanier. Mottoen is verbastering van mouton, lam of schaap. ([Instituut voor Nederlandse Taal](#)) zie [Wiki Munten en papiergeld](#).

gekocht; een jaar later koopt hij van Willem van der Gheest het goed Spoerdonk ten noordw. *‘van der borch tot Woude’*.

Bovenal maakte deze eerste Boutersem zich verdienstelijk door de nieuwe ‘rechten, coren ende vryheden’ de poorters van Bergen geschonken 20 januari 1365, welke in afschrift door de stad werden bezegeld ‘op sinte Valentijnsdach’. In ruil daarvoor erkende zij de heer ‘wettelijke sculdich’ te zijn een jaargeld van 200 zwarte ponden.

6. Hendrik II van Boutersem betaalt met Pasen 1370 vijftien mottoens voor het verheffen der heerlijkheid Bergen op Zoom. Hij sterft in de eerste dagen van Maart 1419.

Op jeugdige leeftijd wordt hij ten huwelijk beloofd aan Beatrys van

[MechelenGrafmonument](#) Oda van Boutersem in de [kerk van St Maartendijk](#)

Polanen, dochter van Jan, heer van Breda, bij overeenkomst van 13 mei 1356; *'also schiere als si wittelec huwelec doen moeghen,'* zal het huwelijk gesloten worden. De kinderen uit dit huwelijk zijn:

1. **Hendrik**, de opvolger;
2. **Oda**, vóór haar huwelijk *'joncfrau van Bergen'*. In November 1373 worden verantwoord uitgaven voor *'scotelen ende kannen, georbord in mijns vrouwen bruloft van sinte Martensdyck'*. Haar echtgenoot, Floris van Borssele, heer van St. Maartensdijk, sterft 13 Februari 1422, zij 26 augustus 1420; beiden liggen in de parochiekerk van die heerlijkheid begraven [onder een zerk](#), welke tamelijk verwaarloosd is. Hun zoon is Frank van Borssele.
3. **Maria**, in hare jeugd *'joncfrau van Wouwe'*; de rentmeester der heerlijkheid boekt uitgaven in 1392 *'des Sondaegs XXIX dagen in Oestmaent, dat was in de bruloft mijnre lieve joncfrau van Pietersheim'*.
Na het overlijden van haren echtgenoot, Willem van Petershem, bestemt zij haar hof Petershem buiten Mechelen voor een Augustinessen-klooster, dat door de bisschop van Kamerijk 22 februari 1423 wordt erkend. In dit klooster, [Bethanië](#) genaamd, neemt zij zelf haar intrek in 1432 en zij overlijdt daar 7 Maart 1437.

In de oorlog tegen Vlaanderen had hij (Hendrik II van Boutersem) met zijne *'gesellen'* deelgenomen aan een expeditie *'tot Denremonde'; 'in den orloge van Gelre'*

Het klooster [Bethanie bij](#)

benoemd tot *'overste capityn'* belegerde hij vruchteloos Grave; bij het openstaan van de Luikse bisschopszetel in 1390 zocht hertog Albrecht van Beieren zijn vriendschap: *'des Sondaegs mit afgaen van de Paesch-marct voer minen heere tot Remmerswaele bij de hertoge van Holland'*, en als resultaat der besprekingen *'soo reet min heere Donredag, VII dage in julio, tot Ludic maken bisscop'*, de zeventienjarige Jan van Beieren. De vriendschap was blijvend: *'des Donredags IIII dagen in september (1394) so was die hertoghe van Hollant tot Berghen'*.

In 1404 wordt hij met Jan van Wesemaal en Jan van Rotselaar uitgenodigd door hertogin Joanna *'haire goede ende staet wael ende getrouwelic te regeeren'*.

Voor de vroeger ingedijkte Oud-Beyemoerpolder bepaalt hij een nieuwe cijns 14 Maart 1417, met invoering tevens van een nieuw reglement voor de ingelanden.

Bij de brand van 17 mei 1397 ⁵⁾ ging het keur van 1365 verloren. In vier afzonderlijke brieven, gedagtekend 20 Maart 1398 werden onderdelen ervan de poorters toegezegd, terwijl enige dagen later geheel het keur opnieuw werd opgesteld.

Nog in hetzelfde jaar ontstond een ernstige *'twyst'* tussen heer en stad over de schout Hendrik Vaes. Hardhandig greep de hertogin in ten voordele van de heer en beval de stad 3 mei 1399 *'dezen onderdanich ende gehoirsaem'* te zijn. Diezelfde dag tekent de hertogin een schuldbekentenis van 1441 Engelse nobelen, haar door Boutersem geleend.

⁵ De Stad heeft meerdere stadsbranden gekend, waarvan die van 1397 de bekendste is. Ook in 1444 deed zich een dergelijke ramp voor.

Nadat deze geschillen waren bijgelegd, bezwoer heer Hendrik 20 Juni 1399 de *'coren, privilegien, voergheboden ende alle die rechten van der stadt te houdene ende te doen houden'*.

7. Hendrik III van Boutersem moest zijn vader opvolgen. Door de kuiperijen van de tesorier Willem van de Berghe, *'die hadde doen tbeenken metten merghe'* ⁶), was hij bij de wispelturige Jan IV in ongenade gevallen. Op weg naar het hof om zijn onschuld te bewijzen, werd Boutersem door diens handlangers in een hinderlaag gevangen genomen, maar hij mocht op zijn erewoord zich naar Brussel begeven. *'Pour laquelle prinse et détenue il print en li une sigrand déplaisance et sigrant mélancolie en son coer, que pour la grant tristesse il encouri en une très-griefve maladie, qui li dura longement. Et fu fray que, lui estant ensy malade, son père trespassa'* ⁷). Door tussenkomst der hertogin-moeder vooral werd het misverstand opgehelderd, *'dont il lui vint une telle joie au coer que sa nature en fu toute réconforté, et tellement que en bien peu de jours apres il fu asses en bon point et en bonne santé. Et lorsque il se senty ensy, il proposa de soy transporter envers sa ville de Berghes pour là et és aultres lieux acoustumés estre rechups en signeur; mais ainsi qu'il préparoit ses besognes pour ce faire, hélas! il renchêy en une plus dure et plus*

⁶ Betekenis van de uitdrukking niet duidelijk; niet nader door de schrijver verklaard.

⁷ Dit arrest en gevangenschap gevangene veroorzaakte een dermate hij ongenoegen en melancholie, dat hij door het grote verdriet een zeer ernstige en langdurige ziekte opliep. En hij was bang dat zijn ernstig ziek vader tijdens die gevangenschap stierf.

*perverse maladie de laquelle il ne se leva, car il en mourut'*⁸). (E. de Dynter) omstreeks 20 Maart 1419.

Zijn echtgenote was Joanna van der Aa, dochter van de heer van Grimbergen en Gruythuyse, door wie de heerlijkheid Grimbergen ten huwelijk werd gebracht. Zij zal overleden zijn omstreeks 1401, daar haar enig kind, Joanna, in de loop van dat jaar met een gedeelte van Grimbergen wordt beleend '*bi dode hairre moeder*'.

Deze invloedrijke edelman verdiende een uitvoerige levensbeschrijving. Ik moet volstaan met aan te stippen, dat hij in Augustus 1396 toebereidselen maakte te '*varen te Vriesen waert*'.

Hij is na de dood van zijn schoonvader, drossaard van het hertogdom Brabant; in 1414 afgezant naar de keizer te Coblentz; lid van de voogdijraad over Jan IV, in wiens naam hij te Biervliet de huwelijksvoorwaarden tekent met Jacoba van Beieren; uit eigen middelen betaalt hij het belegeringsmateriaal voor Dordrecht in 1418 '*gardant l'onneur de monsieur le duc et de son pays de Brabant*'.

⁸ [...] waardoor hij zo verheugd was, dat zijn neerslachtigheid verdween, en hij een paar dagen daarna in goede gezondheid verkeerde. En hij voelde de begeerte om naar zijn stad Berghes te worden vervoerd om daar en elders als onderhandelaar te worden hersteld; maar toen hij daarvoor zijn taken voorbereidde, helaas! viel hij terug in een hardere en meer perverse ziekte waaruit hij nooit is opgestaan, want hij stierf eraan..

Glymes

De leden van dit geslacht, de heerlijkheid Bergen op Zoom verkrijgend, namen het wapen van Boutersem over, maar plaatsten in een vrijkwartier de Brabantse leeuw, door de stamvader, Jan Cordeken, reeds in 1338, in zijn zegel gevoerd.

8. Jan I van Glymes huwt tegen de zin van Hendrik III van Boutersems enig kind Joanna omstreeks 1416, kort nadat hij uit de Engelse krijgsgevangenschap is ontslagen.

Na de dood van zijn schoonvader verkrijgt hij op 26 Maart 1419, als *'wettighe man ende momboir'* zijner echtgenote *'die stat ende tlant van Berghen op Zoom, tdorp van Woude, die heerlicheyt van Steenberghen ende de dorpen tussen de lande van Breda ende Berghen; dat dorp van Evere; dat dorp ende slot van Melijn'*.

Acht dagen nadien, 3 April, bezweren beiden de voorrechten der stad te zullen eerbiedigen, en niet *'te zullen gaan tot eenige schrijn of tredzoor, die besegeld zijn'*.

Kort na 5 oktober 1427, toen hem verlof tot testament maken werd gegeven, stierf hij *'buten slands'*, wellicht *'doen hy ten heyligen lande trecken soude'*.

De eerste ons bekende handeling van zijn weduwe dagtekent van 21 oktober 1428. Zij zelve stierf op het einde van 1430, daar 5 januari 1431 haar zonen met heerlijkheden worden beleend *'by doode van de voors. vrouw ende moeder'*.

Uit dit huwelijk zijn geboren:

1. **Jan**, de opvolger.
2. **Jacoba** in 1438 gehuwd met Hendrik van Withem, heer van Beersel, hoogvoogd van Commynes; volgens een grafschrift in de kerk van Beersel sterft hij 14 juli 1454, zij in 1462.
3. **Hendrik**, student te Leuven in 1427, te Keulen in 1432; wordt in 1431 beleend met Melijn; onderneemt 28 september 1440 een *'reyse met heere Janne van Croy'*; sterft in 1442 ongehuwd.
4. **Philips**, na de dood zijner moeder beleend met *'de heerlicheyte ende goet tot Rode in de lande van Grymberghen'*. Omstreeks 1444 moet hij gehuwd zijn, volgens Goethals met Joanna van Elderen, weduwe van Rogier van Petershem. In Augustus 1446 wordt van hem een kind gedoopt. Hij wordt ridder geslagen in 1452 door Philips van Bourgondië; door een stouten ruiteraanval beslist hij de slag van Monthlery (1465) ten gunste van Karel de Stoute.

[Grafzerk Philips van Glymes in de hofkapel Den Haag](#) zie ook [Haags archief](#)

Hij sterft te 's-Gravenhage in Augustus 1469 en wordt er in de Hofkapel begraven ⁹).

5. **Antonis**, genoemd naar hertog Antonis, wiens zoon Jan IV hem 24 Juni 1422 ten doop heft;
ingeschreven als student te Leuven in 1427;
na de dood van Hendrik beleend met '*tslot ende lant van Melyn*',
en later met Waelhem.
In Bergen op Zoom wordt de doodsklok over hem geluid in 1470.
Volgens de Rouck en Goethals huwde hij Elisabeth van Zevenbergen.
Behalve Jan van Berghen, kloosterling, door de Rouck vermeld,
had hij nog een andere natuurlijke zoon, Anthonis, in de
stadsarchieven aangeduid als '*den bastaart van Walhain*'.
6. **Elisabeth**, in 1448 reeds de echtgenote van Adriaan van Kruiningen, heer van Pamele en Leeberg.
Blijkens een kwitantie van 23 december 1458 was zij toen overleden.
7. De Rouck kent nog een zevende kind, **Gertrudis**, religieuze bij de Clarissen te Brussel, aan wie haar vader in zijn testament een legaat vermaakt ¹⁰).

Van Jan I van Glymes zijn meerdere natuurlijke kinderen bekend, o.a.

8. Meester Jan van Glymes, zoon van Katharina Smoers, aan wien 12 september 1476 verlof wordt gegeven om testament te maken; lid van de hertogelijke raad en doctor in beide rechten; begraven bij het altaar van de H. Lucas in de St. Gudulekerk te Brussel, en

⁹ De [Nederlandsche Leeuw](#) 1923

¹⁰ Goethals.

9. Meester Anthonis van Glymes, in 1444 in het bezit gesteld van het pastoreel beneficie der St. Geertruikerk; in 1445 student te Leuven, later te Parijs.

Tezamen met Hendrik van de Lek, de heer van Heeswijk, en Engelbrecht van Nassau, de heer van Breda, was de eerste Jan van Glymes zeker een der meest invloedrijke edelen aan het Brabantse hof.

Tijdens de tocht tegen Geertruidenberg in oktober 1420, bracht Jacoba van Beieren met de hertogin-moeder een bezoek aan Bergen op Zoom, waar *'scepen geleit ware, die ooc vast scade deden by de water'* ¹¹).

In Juni 1422 verblijft er Jan IV drie dagen en vertrekt over Putte naar Lier; na de slag bij Brouwershaven (13 januari 1426), waar de Engelse vloot wordt vernietigd, is dezelfde vorst twaalf dagen lang (22 januari - 3 februari) de gast van de heer van Bergen, en blijft er, na zijn terugkeer uit Holland op het einde van Maart, nogmaals enige dagen.

Mogelijk dat Glymes nog niet geheel hersteld was van de ernstige wonden, opgedaan bij het beleg van Braine le Comte in Maart 1425, toen hij *'met grote steenen van de leedren gheworpen was'* ¹²).

Nog in hetzelfde jaar 1426 werd de universiteit van Leuven opgericht, waarvoor het initiatief was uitgegaan van de drie Brabantse groten, boven genoemd.

Het aandeel in de behartiging van de algemene belangen deed Jan van Glymes het welzijn van zijn eigen onderdanen niet verwaarloozen. Met kracht bestreed hij de aanspraken van Antwerpen, dat zich als 'hoofd' van Bergen op Zoom wilde erkend zien. Met een enkele zin verhaalt de kroniek, door Piot uitgegeven, die strijd: *'anno 1425 trocken die van Antwerpen voor Berghen op te Zoom, ende worpen de galge omme*

¹¹ [de Beka](#).

¹² Kennelijk is hij dus van een stormladder gevallen.

ende wintmolens'. Uitvoeriger is de rijmelaar der Brabantse Yesten ¹³⁾, zonder het einde van het geschil te kennen.

Van elders weten wij, dat scheidsrechters Antwerpen veroordeelden tot vergoeding der schade, zonder uitspraak te doen in het geschil zelve.

Op de dag van hun inhuldiging hadden Jan en zijn echtgenote zeven nieuwe voorrechten geschonken aan de poorters van Bergen:

- De inkomsten van hun parochiekerk werden door hen zoveel vermeerderd, dat er een college van wereldlijke kanunniken kon worden opgericht;
- Om het bezoek van vreemde kooplieden aan de markten van Bergen op Zoom te bevorderen, had Jan van Glymes in April 1420 voor hen beschermende voorrechten weten te verkrijgen van de Brabantse hertog.

9. Jan II van Glymes ([Afb. 1](#)) werd geboren 9 oktober 1417.

Aanbevolen door de hertog werd hij met veel onderscheiding in 1427 aan de Leuvense universiteit als student ontvangen, waar de Dominicaan Jan van Hasselt zijn leidsman en leermeester was. Met Glymes wordt hij beleend na de dood zijns vaders; 9 januari 1431 bezweert hij de privilegiën van Bergen op Zoom.

Twee jaren bestuurt zijn neef, Jan van Woude, heer van Walhain, deze heerlijkheid; na wiens dood 'als regeerders ende gouvenerurs' door de hertog worden aangewezen (allen familie van Jan II):

- Jan van Withem, heer van Boutersem en Huldenberg,
- Jan van Liedekerke, bisschop van Kamerijk,
- Frank van Borssele en
- Raso van Gaveren, heer van Heverle.

¹³ Brabantsche yeesten, Jan van Boendale, [Dig. Bibliotheek Ned.Letteren](#)

Ingehuldigd werd hij op 1 Maart 1440. Hij overleed 7 september 1494; zijn lijk werd met grote praal begraven in de St. Geertruikerk.

Waarschijnlijk om een kwaal aan zijn lippen, waarin tot tweemalen gesneden werd, kreeg hij van het nageslacht de bijnaam van Jan metten Lippen.

Tot echtgenote koos hij zich Margaretha, dochter van Wouter van Rouveroy, heer van Saint-Simon, bij Joanna van Wavrin.

Bij de luisterrijke ontvangst van de Roomse Koning, Frederik van Oostenrijk, in november 1442 te Besançon, was hij in het gevolg der hertogin Isabella van Portugal: *'ceste compaignie'*, zoo schrijft de tijdgenoot Olivier de la Marche, *'avoit de belles filles, dont sur toutes avoit la bruit pour la beaulté Blanche de Saint-Simon'*.

Het huwelijk werd gesloten in het voorjaar 1444: *'gelevert omtrent vastelavond anno XLIIII*

(1464), doen mijn voors.

joncheer de bruidegom was'.

Het *'boexken van mijns*

joncheren brulocht,'

waarheen de rentmeester verwijst, zal wel verdwenen zijn.

La belle Blanche overleed 15 April 1469, tien dagen na de geboorte harer dochter Helena en werd begraven in de St. Geertruikerk.

Afb. 1. Portret van Jan II van Glymes
(metten lippen)

Uit dit huwelijk werden te Wouw geboren en in de kasteelkapel aldaar gedoopt:

- a. **Isabella**, 5 Maart 1445; op ruim 10-jarigen leeftijd werd zij door hare moeder gebracht naar Bethanië te Mechelen, waar zij 13 Juni 1462 bare geloften aflegt, in 1482 priorin wordt gekozen, en overlijdt in de zomer 1503.
- b. **Maria**, 11 augustus 1446; in haar jeugd hofdame bij Karel de Stoute te Gorichem; in 1472 het 'Sinte Clairen clooster' te Gent binnengetreden.
- c. **Philips**, 27 december 1447; moest in 1470 uit krijgsgevangenschap gelost worden;
maakt onder Karel de Stoute de veldtocht mede tegen Herman van Hessen en onderscheidt zich met Olivier de la Marche door de expeditie naar Linz.
Een maand nadat het beleg voor Neuss was opgebroken, *'quam hy 13 juli tsavonts gereden van Nuyssche'* binnen Bergen op Zoom en overleed aan de bekomen wonden 25 november 1475.
- d. **Hendrik**, 20 juli 1469, studeerde meerdere jaren in Rome, was reeds in 1472 protonotaris,
ontving van de stad Bergen op Zoom in 1476 *'staende in den hove van Rome een douzaine silvere schalen in den bodem vergult ende verwapent metter stad van Bergen wapenen'*;
kanunnik van Luik;
commendataire abt van Saint Denis (3 mei 1477);
bisschop van Kamerijk en geconsacreerd te Brussel 1 oktober 1480;
kanselier van het Gulden Vlies in 1493;
overleden 7 oktober 1502.
Hij was de grote beschermer van Erasmus.

- e. **Joanna**, 23 oktober 1451, gehuwd 23 december 1469 met Adriaan de Mailly, heer van Conty, overl. 4 mei 1518; beiden liggen begraven in de kerk der Clarissen te Amiens.
- f. **Jan** de opvolger.
- g. **Antonius**, 4 juli 1455; achtereenvolgens abt van Mont S. Marie in Bourgondië, St. Truyen en St. Bertin; overleden 22 januari 1531 ¹⁴).
- h. **Michiel**, 29 september 1456; in de zomer 1480 maakte hij de bekenden tocht naar Dordrecht mede en '*wiert in de Luyksen oorlog (1482) verslagen*'.
- i. **Cornelius**, 1 April 1458; wordt door zijn vader bestemd voor de geestelijke stand; beleend met Brecht, Vorselaer, Rethi en Lichtaert; onderscheidt zich meermalen in de oorlog tegen Gent; wordt aangesteld tot '*ammirael van de zee*'; schaakt in 1481 Maria van Zevenbergen, waarvoor hij 11 Juni 1483 een vrijsprekend vonnis krijgt; erft in 1492 na de dood van zijn schoonvader de heerlijkheid Zevenbergen; koopt in 1488 die van Grevenhoeck in 1505 die van Berlicum, Middelrode en Schijndel; wordt 22 januari 1500 te Brussel opgenomen in het Gulden Vlies; gouverneur van Grave. Hij sterft in 1509, zijne echtgenote in 1529.
- j. **Leonard**, 6 november 1460;
- k. **Jacobus**, 23 september 1462;
- l. **Margaretha**, 15 november 1463.
- m. **Helena**, 6 April 1465; in 1470 gezonden naar het klooster Bethanië, waar zij in 1480 gekleed wordt en sterft, na op haar sterfbed de plechtige geloften te hebben afgelegd.

¹⁴ Zie een uitvoerige levensbeschrijving in [Taxandria 1924 p102](#) ev.

Behalve deze dertien kinderen bij zijn echtgenote had Jan met de Lippen nog een groot aantal buiten-echtelijke kinderen; bij mijn onderzoek der heerlijkheidsrekeningen heb ik er zeker twintig met naam geteld ¹⁵). Het onderschrift op zijn portret, op het stadhuis te Bergen op Zoom ¹⁶), schijnt dus met de feiten overeen te stemmen.

Onmogelijk is het hier een levensbeeld te geven van deze merkwaardige man, die op 14-jarige leeftijd in het bezit kwam van een der meest belangrijke heerlijkheden in Brabant en deze 54 jaren lang zelf bestuurde; van zijne hertogen, Philips de Goede, Karel de Stoute, Maria en Maximiliaan een vriend, bij wien zij herhaalde malen de gast waren; een vertrouwd raadsman: hij vergezelt Philips de Goede op zijne reizen, woont in diens gevolg bij de begroeting van Frederik van Oostenrijk te Besançon (1442), de kroning van de Franse koning te Reims(1461); hij is hun gevolmachtigde te Mainz (1454), Constanz (1459) en Atrecht (1482); een verknocht dienaar, die al zijn zonen laat dienen in de Bourgondische legers, en als grijsaard zelf optrekt ter fnuiking van de laatste krachtinspanning der Hoeksen.

Om de handel in zijne stad te bevorderen leidt hij persoonlijk de onderhandelingen met Engelse kooplieden en afgevaardigden der Duitse Hanze.

Als al zijn tijdgenoten mint hij praal en weelde: met een grote stoet trekt hij naar Gent om in triomf de Bergenaar Panneman huiswaarts te voeren, die op het luisterrijke schuttersfeest in 1441 aldaar de eerste prijs had behaald; zijn harnassen zijn van zilver, zijn serviezen zijn verguld, zijn klederen van het kostbaarste bont.

¹⁵ Een onderzoek door drs Willem van Ham, 'Jan metten Lippen, legende en werkelijkheid' in [De Waterschans 1994-4](#) brengt dit aantal aanzienlijk terug.

¹⁶ Tegenwoordig in het [Markiezenhof](#).

Kunsten en wetenschappen vinden in hem een krachtigen beschermer: aan vier leden der Mechelsche bouwmeestersfamilie Keldermans doet hij opdrachten, van Herman van Mainz koopt hij boeken en handschriften laat hij verluchten.

Een man van geloof en godsdienst, die hem ter bedevaart naar het H. Land doen trekken en te voet de heiligdommen in zijn heerlijkheid bezoeken en de Augustinessen uit Hasselt, de Cellebroeders uit Antwerpen, de Begijnen uit Middelburg doet uitnodigen zich in zijn stad te vestigen.

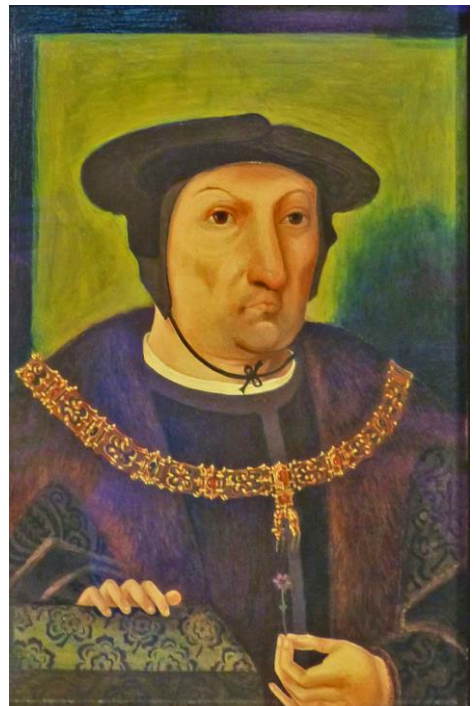
Daarnaast is hij zedeloos als zijn hertog Philips met diens 27 maîtresses, hardvochtig als Karel de Stoute in het bloedig onderdrukken van onlusten.

‘Un puissant baron de Brabant’, zo tekent hem [Chastelain](#).

10. Jan III van Glymes ([Afb. 2](#)), gedoopt te Wouw 15 oktober 1452.

De pasgeborene heet *‘een Gods geschenk, zoo schoon en aanvallig was het kind en zoo groot’*. Als huwelijksgoed draagt zijn vader hem bij akte van 12 december 1487 over het dorp en het kasteel van Wouw. Na zijn vaders dood volgt de belening met Bergen op Zoom, waar hij 17 september 1494 wordt ingehuldigd. In 1487 huwt hij Adriana van Brimeu, wier vader door de Gentenaars was onthoofd.

Hij sterft te Brussel 20 januari 1532, en wordt in de St. Geertruikerkerk te

Bergen op Zoom begraven *'met grooten triumphe;'* na *'ses weecken boven der aerden'* te hebben gestaan *'in de cleyne sale'*.

Zijn echtgenote Adriana sterft 1 Juni 1500, na het leven te hebben geschonken aan de volgende kinderen, allen te Wouw gedoopt:

- a. **Jan**, 15 augustus 1489, studeert te Leuven onder toezicht van Adriaan van Utrecht, de latere paus;
wordt ten huwelijk beloofd aan Anna, oudste dochter van Philips, de heer van Veere bij voorwaarden opgemaakt te Bergen op Zoom 3 november 1496; op Driekoningenvoort 1513 in Brussel *'mommegaende'* wordt hij ernstig gekwetst door zekere Jan Blassaerts, wiens *'huysvrouwe hy met foirtse wilde nemen'*; de jonker sterft *'bynnen vyff daghen daerna'* en wordt in het familiegraf te Bergen op Zoom bijgezet.
- b. **Anna**, 16 september 1492; huwt 18 Juni 1509 Adolf van Bourgondië, heer van Veere.
Zij sterft 15 juli 1541, na haar echtgenoot (7 december 1540). Over de huwelijksgift door de stad Bergen op Zoom is heel wat onderhandeld.
- c. **Adriana**, 9 Maart 1495, gehuwd in Augustus 1514 met Philips van Nassau, graaf van Wiesbaden.
- d. **Margaretha**, 16 februari 1497.
- e. **Joanna**, 29 augustus 1496.
- f. **Philips**, 25 mei 1498;
de stad betaalt in 1521 *'die schulden gemaect in Spangniën'*; *'opter XX dach oktober 1525 werd d'uytvaert gedaen van wilen onzen heer van Waelheyn'*.
- g. **Antonius**, de opvolger.

Van deze Jan III zijn nog zeven natuurlijke kinderen bij naam bekend.

[P.J. Goetschalckx](#) heeft in zijn [Geschiedenis van Merxem](#) (1919) ruim 25 bladzijden nodig om een vluchtig overzicht te geven van het leven van deze invloedrijke edelman, die onder Philips de Schoone en Karel V aan het hoofd der meest gewichtige zendingen werd geplaatst.

In 1477 wordt hij benoemd tot opper-jagermeester van Brabant, koopt in 1481 de heerlijkheid Borchvliet van de familie Van der Dilft en wordt in hetzelfde jaar beleend met Walhain en Melyn en opgenomen onder de ridders van het Gulden Vlies. In 1509 wordt hij aangesteld tot gouverneur van Namen; de rekeningen welke hij in deze betrekking aflegde, zijn 'de keurigste en rijkste geschiedkundige bescheiden, welke over dat zoo bewogen tijdvak bestaan,' en door de Belgische geschiedschrijvers ijverig worden geraadpleegd.

11. [Antonius van Glymes](#), gedoopt 13 mei 1500 te Wouw; twee dagen na de dood van zijn vader wordt hij beleend met de heerlijkheid Bergen op Zoom en in Augustus van hetzelfde jaar met Borchvliet, Merxem en 's-Gravenwezel, *'Op sinte Jans Baptistendach 1532, nair der noenen'* werd hij ingehuldigd te Bergen op Zoom *'Op den 26 Juni 1541 sterff heer Anthonius seer subyt ende deerlyck ende was met grooter solemniteyt ter eerden gedaen'* ¹⁷).

¹⁷ [Taxandria XXX: 54.](#)

Zijn echtgenote was Jaqueline de Croy: de huwelijksvoorwaarden waren opgemaakt 12 Maart 1521. Uit dit huwelijk werden geboren:

- a. **Maria**, oudste dochter, '*mademoiselle la marquise*' overleed in september 1528 te Brussel; haar lijk werd te Bergen op Zoom ter aarde besteld.
- b. **Anna**, huwt 23 december 1543 te Brussel met Robert, graaf van der Marck en Arenberg; na zijn dood, 4 oktober 1544, wordt zij ten huwelijk genomen in 1545 door Hendrik van Montfoort, heer van Abbebroek.

Na diens dood vestigt zij zich te Bergen op Zoom in het Cleyn Hoff nabij de Minderbroeders ¹⁸⁾, waar zij overlijdt 15 Juni 1563.

- c. **Mencia**; vermoedelijk is zij het '*kinde van mynen heere van Waelheyn*', dat 11 november 1524 wordt gedoopt. Zij huwt 26 April 1558 Jan van Merode, heer van Petershem, van wie zij één kind heeft, Margaretha, gedoopt in augustus 1560. Mencia sterft in september 1561.
- d. **Jan**, de opvolger.
- e. **Robert** zal geboren zijn in september 1529: '*opten XVIIen dach van september genoot synde opter stadhyus alhier mynheer de bisschop van Camerycke (Robert-van Croy) ten tyde, dat tkint van mynheer van Walhayn kersten gedaen werdt*'.

Reeds was hij protonotaris, toen hij zich 23 juli 1539 te Leuven als student laat inschrijven, de onkosten '*pour la prinse en possession de la prébende de Saint Lambert*' werden betaald 16 januari 1541 en

22 februari 1542 nam de heer van Ransbeke namens Robert bezit van de proostdij van St. Pieter te Cassel.

¹⁸ [Goudenbloemstraat 21](#); zie ook: WA van Ham en JLC Weyts, [Het Het Kleine Hof aan de Goudenbloemstraat](#)

Aangewezen door de keizer als coadjutor van de bisschop van Luik ontving hij 20 juli 1550 in de kerk van Bergen op Zoom ‘zijn eerste ordene van priesterschap,’ zodat de keuze door het kapittel 25 augustus kon volgen; 12 november d.a.v. werd hij bisschop gewijd. In december 1561 vraagt het kapittel belangstellend naar zijn gezondheid, maar ondanks alle geruststellende verklaringen nam zijn ziekte steeds toe. In een brief van 27 Maart 1562 schrijft zijn broer de markies, die persoonlijk te Luik de belangen van de bisschop behartigde: *‘sa maladie était survenue la première fois au chateau de Huy et derechieff certains mois après qu’elle en avoist esté guerri, à Hoochstrate, ou sa Grace estoit allée á la prière du comte’*.

Robert stemt 1 mei 1562 toe in de aanstelling van de coadjutor Groesbeeck, maar het kapittel blijft aandringen op volledig ontslag.

Op het einde van augustus 1563 verblijft hij op het kasteel van Stockem en 5 mei 1564 neemt de markies namens hem afscheid van het kapittel. Hij sterft te Bergen op Zoom 27 januari 1565 ‘s morgens om 5 uur.

- f. **Lodewijk**, geb. te Brussel en in de St. Gudule aldaar gedoopt 5 augustus 1535, hij krijgt de heerlijkheden Merxem en ‘s-Gravenwesel en het graafschap Walhain.

Het jaartal op zijn lijkkest, zooals Koppens ¹⁹⁾ las, kan niet juist zijn: het moet zijn: 1562, 20 november.

Antonius was reeds in 1531 opgenomen in het Gulden Vlies, zag in 1533 Walhain verheven tot graafschap, Bergen op Zoom tot markiezaat (Mei 1533). Keizer Karel V benoemde hem tot gouverneur

¹⁹⁾ Wellicht bedoelt de schrijver op Coppens of Koppenszn, waarover een artikel in [Taxandria 1898, pag 64](#)

van Luxemburg en beval, vooral tijdens de expeditie naar Tunis, de Nederlandsche gewesten aan in zijn goede zorgen. Uit de rekeningen der Bergse rentmeesters blijkt maar al te goed, dat herhaalde malen door de markies grote sommen aan de keizer werden geleend.

12. Jan IV van Glymes ([Afb. 3](#)) werd geboren op het kasteel van Borchvliet 6 februari 1528.

Na het overlijden van zijn vader wordt hij wel beleend met de heerlijkheid Bergen op Zoom en Wouw, maar het vruchtgebruik ervan bleef de weduwe verzekerd, niettegenstaande de tegenstand der stad. Enige dagen vóór zijn huwelijk met Maria de Lannoy ([Afb. 4](#)), gesloten 9 juli 1551 te Turnhout, droeg zijn moeder het markiezaat aan hem over. In 1556 kreeg hij de keten van het Gulden Vlies; hij was opperjagermeester van Brabant, lid van de Raad van State, gouverneur van Henegouwen en van Kamerijk. *‘Moesten wij het aandeel doen kennen, dat hij nam aan de gebeurtenissen van zijnen tijd, een heel boekdeel zou niet volstaan’* ²⁰).

Met Oranje, Egmond en Hoorne was hij de ziel van de tegenstand der Nederlanders tegen de Spaanse invloed ²¹).

Van Borchvliet uit is hij 1 juli 1566 naar Spanje vertrokken, waar hij als goed katholiek overleed 21 mei van het volgende jaar. Zijn lijk werd overgebracht naar Bergen op Zoom en daar in het familiegraf bijgezet op 1 september. Achter de lijkbaar volgden Alva en Lamoraal van Egmond.

²⁰ [P.J. Goetschalckx](#), *Geschiedenis van Schoten, Merxem en St. Job int Goor* (1918)

²¹ In Taxandria XXXI heeft J Fruytier uit het heerlijkheidsarchief de voornaamste feiten uit zijn leven medegedeeld. (In de gedrukte publicatie staat ‘ik’, dwz CGA Juten ipv Fruytier). [Deel 1 pag 102](#); [deel 2 pag 220](#)

Spoedig na de begrafenis van haar echtgenoot werd aan Maria de Lannoy het beheer over het markiezaat ontnomen. Zij overleed kinderloos 14 mei 1580 te Zolder. De inventaris van haar meubilair, dat in augustus dat jaar in het openbaar werd verkocht, vermeldt meerdere portretten van de markies en zijn echtgenote.

De heerlijkheden en bezittingen van de markies werden door Alva verbeurd verklaard, en het beheer opgedragen aan Nicolaas van der Steghen en Francois Hinckaert. In hun plaats werd 12 April 1568 Jeronimus van Serooskerke aangesteld tot '*superintendant en principael administrateur sequestre*'.

De naaste erfgename van de overleden markies was Margaretha, enige dochter van Mencia van Bergen en Jan van Merode. Deze zond Christiaan Koenen naar Bergen op Zoom, die in de vergadering van het Leenhof 30 Maart 1570 voor de rechten der erfgename opkwam. Als eerste officiële handeling van Merode wordt genotuleerd de

Afb. 3 Portret van Jan IV van Glymes

Afb. 4 Portret van Maria de Lannoy,
gehuwd met Jan IV van Glymes

aanstelling van de griffier Gaspar van Kinschot, 28 juli 1577, en 15 september doet hij zijn intrede.

13. Margaretha van Merode, de rijke erfgename, wordt door Oranjes gemalin, Charlotte de Bourbon, in 1577 genoemd 'belle et fort grande pour son age'.

Philips II had haar gaarne zien huwen met haar neef Philips de Lannoy, doch **Jan van Withem**, baron van Boutersem, heer van Beersel, werd haar echtgenoot. Het huwelijk werd gesloten 4 februari 1578 *'omtrent de vyff uren in den avondt van den pastoir deser stadt op de capelle boven de galerie'* van het Bergse hof. In mei d.a.v. lieten zij zich inhuldigen in Fijnaart, Ruigenhil en Standaardbuiten.

Oranje wist vaste voet binnen de stad te krijgen en 22 juli 1579 kwam, op last der Staten van Zeeland, een vendel van de gouverneur van Walcheren er garnizoen nemen.

Bij het bezoek van aartshertog Mathias, 30 januari 1580 wisten de Hervormden meerdere vrijheden te verkrijgen; in het najaar werd het Staatsche garnizoen nog vergroot, en 13 oktober is *'onse Ge-heer de marquis vertrocken op den slote van Wauwe'*.

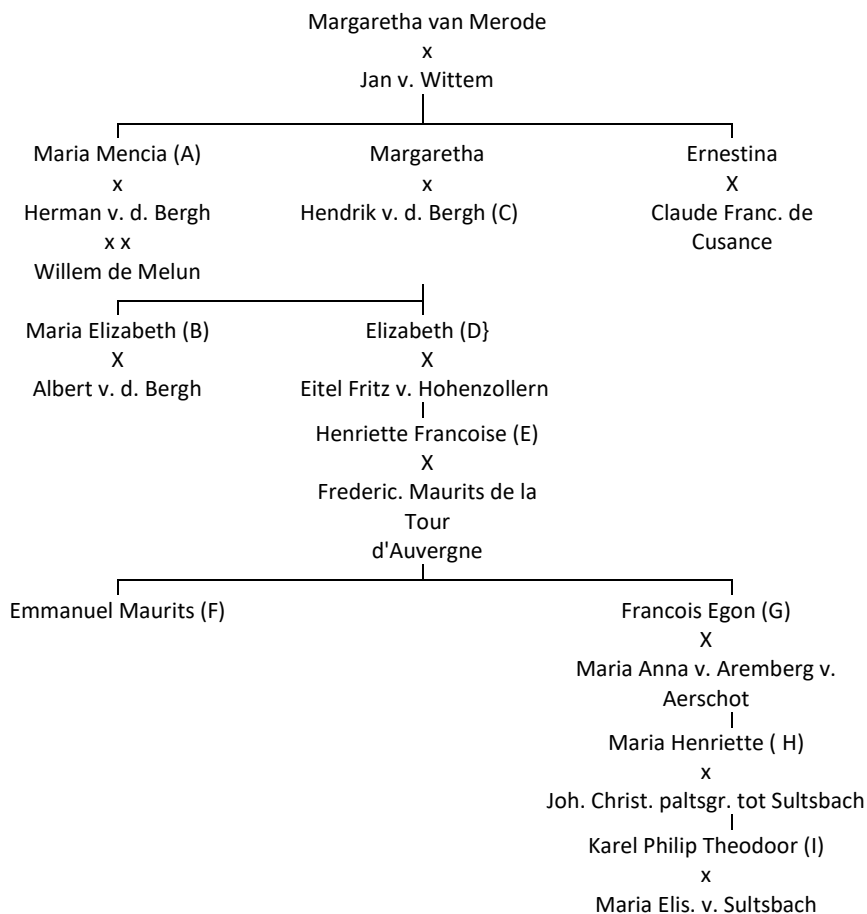
Daarna volgde, 5 december, de mislukte verrassing ²²⁾ door een gedeelte van het garnizoen van Breda langs de sluisdeuren der Verlorencostpoort.

Jan van Withem koos toen openlijk partij voor Parma, waarna hij plechtig door de Staten van zijn bezittingen vervallen werd verklaard.

Met deze heer sluit het eerste en het gewichtigste hoofdstuk van de geschiedenis der Brabantse stad Bergen op Zoom. Het volgend genealogisch staatje geeft een duidelijk overzicht van de elkaar op-

²² Zie afb [Straatgevecht1581](#) en [Waterschans 1968](#)

volgende markiezen; met hoofdletters achter de naam heb ik de volgorde aangegeven.

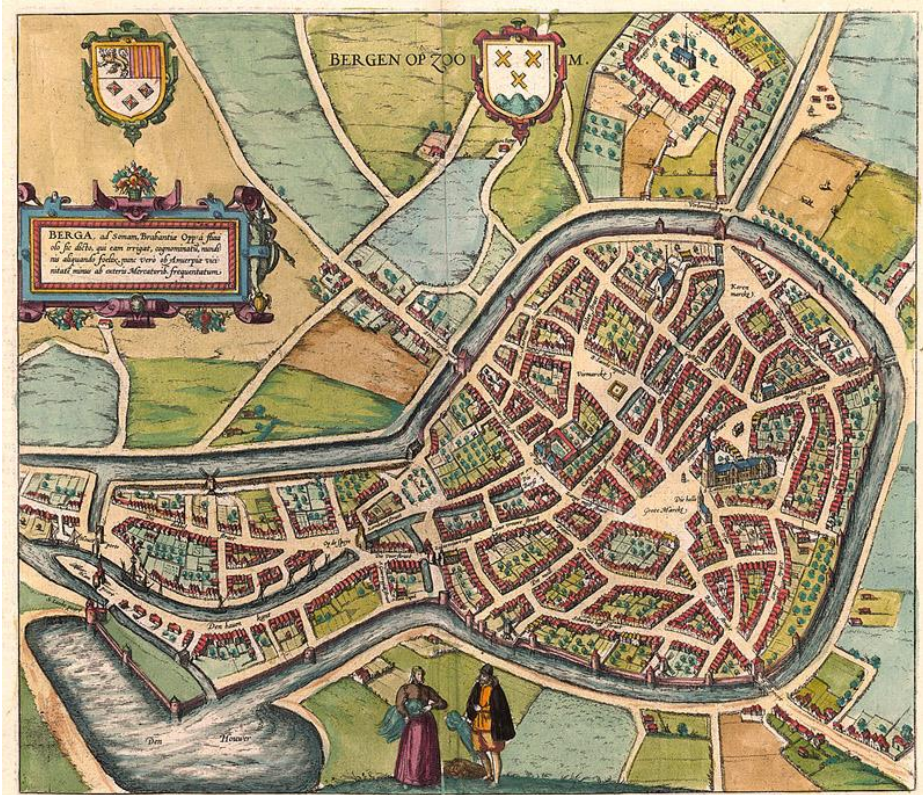

Tot in het midden der 19e eeuw, toen de vestingwerken werden geslecht, zou deze stad de eer genieten voorpost te zijn van de gewesten boven het Hollands Diep en, in een enge vestinggordel geriemd, de stoten te mogen opvangen gericht tegen de Hollandse steden, welke haar nimmer enig aandeel in 's lands regering wilden toekennen.

Door de Staten-Generaal werd het markiezaat opgedragen aan Willem I van Oranje, die enige jaren te voren de hand reeds gelegd had op de Ruygenhil-polder en het daarin gelegen dorpje, dat naar hem in het vervolg Willemstad werd geheten en mét Fijnaart en Heiningen voorgoed van de Bergse heerlijkheid werd losgemaakt. Prins Maurits volgde zijn vader op ook in Bergen op Zoom, maar krachtens de bepalingen van het Twaalfjarig Bestand moest deze dit markiezaat afstaan aan de oudste dochter van Jan van Wittem.

Met het heropenen van de oorlogstoestand werd prins Maurits voor de tweede maal gesteld in het bezit van Bergen op Zoom, dat bij zijn dood aan Frederik Hendrik werd toegewezen. Het Munsterse vredestractaat bracht dit markiezaat wederom in het bezit der nazaten van Jan van Wittem, die deze heerlijkheid bleven bezitten tot 1801, toen de Bataafse republiek haar kocht van de keurvorst Maximiliaan Jozef, hertog van Tweebruggen. In 1799 had deze haar bij testament geërfd van Karel Philips Theodoor, paltsgraaf tot Sultzbach.

Nog twee malen, in 1672 en in 1688, hadden de Staten-Generaal beslag gelegd op het markiezaat ten voordele van Willem III.

Afb. 5. Plattegrond van Bergen op Zoom door Hogenberg. [WBA](#)

2. De stad

De oorsprong ervan moet gezocht worden in haar gunstige ligging aan de Schelde. Aan de kleine inham, welke de (Schelde-)rivier daar had gevormd, waren vissers komen wonen, die op de visrijke Schelde hun brood verdienden; schippers, die de turf uit de omtrek verder vervoerden of zoute darinck naar de Zeeuwse zoutziederijen brachten, waar de moer werd verbrand om het zout. Naast hen vestigden zich ambachten en koophandel.

Door indijking werd de inham tot een vaargeul gevormd: achter de noorderdijk bestond reeds in 1267 het schependom. De Noordpolder bestond reeds en ook van het Zuidland waren reeds vroeg de meeste schorren ingepolderd.

Die neerzetting aan de Schelde werd aangeduid met de naam van Bergen (Bergom in 966: Bergae in 967, daarna Bergen of Berghen). Over de betekenis van deze naam zijn de schrijvers het niet eens. Daarbij denkt de een aan 'borcht'; de ander aan 'haven', een derde aan 'herberg'. Zelf geef ik de voorkeur aan de betekenis van 'heuvel of hoogte'.

Zoowel het noorder als het zuider deel der stad is gebouwd op een hoogte. Gronden in de naaste omtrek gelegen worden in de akten aangeduid als: *'gelegen over die berghe'* (1400); *'op den berch buiten der Steenberchscher poorte'* (1405); *'de Gagelberch buiten de Wouwsche poorte'* (1405).

Bij de aanleg van versterkingen in de eerste helft der 17de eeuw worden afgegraven *'de berchen en de hoochten int Berchsche bosch: de Rayberch ende alle naervolgende bergen streckende naer Borgvliet;*

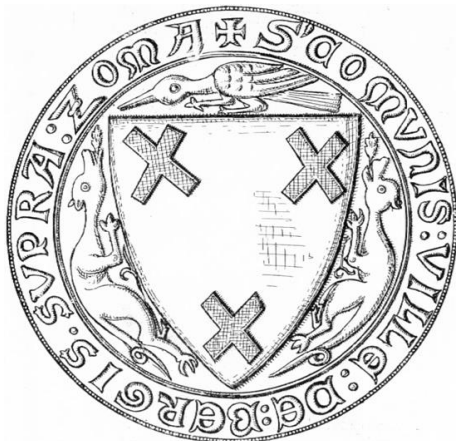
de berghen rontsomme insunderheyt den Rijsselberch ende Conijnsberch’.

Fraaie tekeningen heeft de Graeve ons nagelaten van plattelands-woningen in de omgeving der stad, waarvan door de goede zorgen van het Prov. Genootschap in Noord-Brabant hier reproducties kunnen geplaatst worden ²³).

Wapen

Voor de eerste maal wordt van een zegel der stad gesproken in 1260, als met de ‘*oppidani de Breda*’ ²⁴) worden uitgenodigd de ‘*oppidani de Bergen*’ het zegel hunner gemeenschap aan een verkoopakte te hechten ([Afb 7](#) en [Afb. 8](#)).

De eerste afbeelding is getekend naar het zegel, hangend aan een oorkonde van 18 februari 1371. Het komt volmaakt overeen met de

Afb 7. Zegel van Bergen op Zoom
1334 en 1371.

Afb. 8. Zegel van Bergen op Zoom
1374.

²³ Zie ook: JH van Mosselveld en WA van Ham: *Tekeningen van Bergen op Zoom*, 1973.

²⁴ De oudst bekende voorrechten aan de Bredase poorters verleend dagtekenen van 1252.

beschrijving van een zegel aan een lijfrente-brief van 27 augustus 1334, welke in het bezit was van wijlen Prosper Cuypers van Velthoven.

De tweede afbeelding is van een zegel aan een akte van 1374. Opmerkelijk is het, dat de draken rondom het schild plaats hebben gemaakt voor gebaarde mannen. De gebaarde vrouwenfiguur van

Afb. 9. Contrazegel van Bergen op Zoom.

1374 vertoont in een later zegel (1531) duidelijk de invloed der Renaissance, maar de mannen met baarden zijn gebleven.

Voorzover het niet genoeg is dat de wapenfiguren in het Bergse stadwapen luide getuigen van de vroegere vereniging met Breda, het randschrift van het contrazegel zegt het met ronde woorden: *De terra Domini de Breda*. ([afb. 9](#)).

Volgens de dichter van de Grimbergse oorlog voerde de heer van Breda in *'zijn rode baniere van selvere drie satoeren'*, heden nog de kleuren van het wapen van Bergen op Zoom.

De wapenfiguur satoir - tegenwoordig algemeen St. Andrieskruis geheten - wordt door de Rouck afgeleid van *'een instrument vol pinnen gheslaghen, waarmede eertijds der vijanden wallen of trenchen overloopen werden'*.

De drie (groene) bergjes in de schildvoet zijn rond het begin der 17de eeuw officieel in het zegel opgenomen, maar zij komen reeds honderd jaren vroeger voor op wapenschilden bij optochten en feestelijke gelegenheden.

Prospect van de stad Bergen op Zoom [Gaspar Bouttats 1674](#)

Aanleg

In het grondplan van de stad (zie) merkt men een zeer grote regelmaat op. Van het bijna vierkante Marktplaats, aangelegd tegen de noordelijke glooiing van een hoogte, leiden van uit de hoeken flinke straten bijna regelrecht naar de landpoorten; hier omheen, in de vorm der wallen, sluiten de andere straten zich aan.

Ongeveer dezelfde regelmaat vinden wij terug bij de huidige Vismarkt ²⁵⁾, liggend tegen de zuidelijke kant van een tweede hoogte. Deze markt werd kort vóór 1300 aangelegd, wellicht na de nieuwe omwalling, en diende voor verzamelaars aan de handelaars in huiden.

²⁵ Thans Catharinaplein.

Tussen beide stadsgedeelten ligt een gracht, eerst eenvoudig Grebbe, later Moergrebbe genoemd, omdat zij geschikt werd gemaakt om vletten met turf binnen te brengen. Reeds in 1429 werd zij gebruikt om met het water uit de Huijbergse vennen, dat door watermolens werd opgestuwd, de haven te spuien.

De verbinding tussen beide delen ging over de St. Jacobsbrugge, aan het einde der Kremer- of Silversmitstraat, en de St. Jansbrug in het begin van de Steenbergse straat. Een derde overgang werd gemaakt op het einde van de Gasthuisstraat ²⁶), om de weg naar het Minderbroederklooster te vergemakkelijken. Boven de spuiinrichting aan de haven lag eveneens een brug.

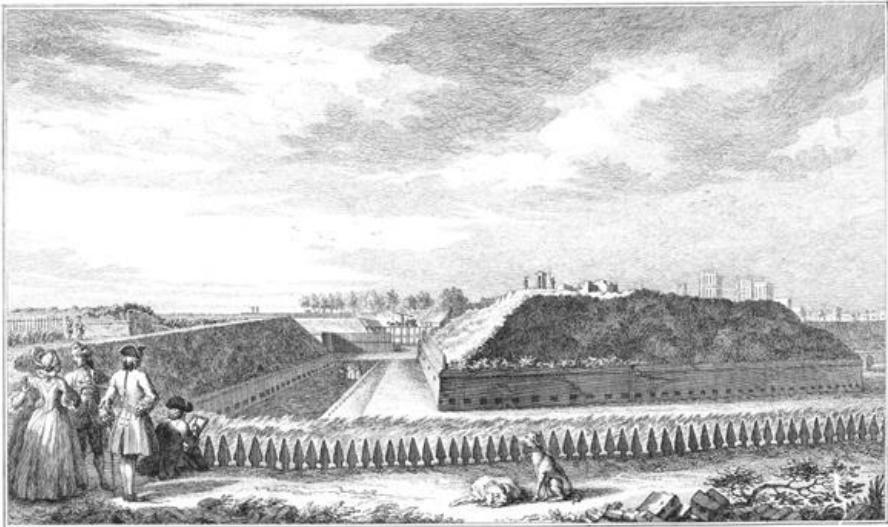
In het zgn. zaalprivilege van 1484 had Jan metten Lippen aan het stadsbestuur verlof gegeven de grebbe te overwelden, met de bedoeling bouwterrein te vormen. In de volgende jaren wordt door particulieren de Grebbe geleidelijk overmetseld.

De Korenmarkt is aangelegd omstreeks 1490 voor de huyvetters, die haar omstreeks 1500 moesten ontruimen voor de graanhandel en zich toen het plein aan het einde der Lange-Nieuwstraat of Oude Wouwsestraat zagen toewijzen.

Insgelijks in 1490 werd de grebbe vóór het hof overweld *‘om aldaer een schoon plaitse te maken’*; naar de St. Jansbrug werd het St. Jansplaats genoemd, later Beursplein, daar de handelsbeurs welke in 1515 in de Rinck op de Markt werd gevestigd, in de 16de eeuw naar hier werd overgebracht.

De Paradeplaats werd in 1751 eenigszins groter aangelegd door architect Dykerhof.

²⁶ Thans Blauwehandstraat, bij Goudenbloemstraat.

Afb. 10. Droge gracht en stenen beer bij bastion Coehoorn 1748, verm Corn Pronk of Simon Fokke. [WBA AG033](#).

Omwalling en versterking

De veronderstelling, dat de oudste verdedigingslijn mag gezocht worden in de Grebbe, welke langs de Vuylbeek en de Rosemarijnstraat verbinding had met de gracht van het Vrijthof, komt mij niet onwaarschijnlijk voor: op de kaart van Van Deventer en Hogenberg wordt nog duidelijk de verbinding aan de buitenzijde der O.L.Vrouwepoort tussen Grebbe en Boschpoort een gracht aangegeven.

Na de omwalling onder Gerard van Wesemaal, waarvan de Rouck spreekt ²⁷), zou dan de omgeving van de Vismarkt zijn opgenomen. Deze tweede omwalling dan met voorliggende grachten, welke zelfs bij de nieuwe werken onder leiding van Coehoorn niet noemenswaardig verlegd zijn, worden zeer gemakkelijk teruggevonden in de brede singels en straten, welke de stad omringen.

²⁷ Thomas de Rouck, [Den Nederlandschen Herauld](#), Amsterdam 1645.

Al heel spoedig ontwikkelde zich rondom de haven, vooral aan de noordzijde, een grote buurtschap. De buurt aan de zuidzijde werd in de vesting opgenomen, toen de gracht van de Boschpoort in 1483 tot aan de nieuwe haven doorgetrokken werd op advies van zekere meester Christoffel.

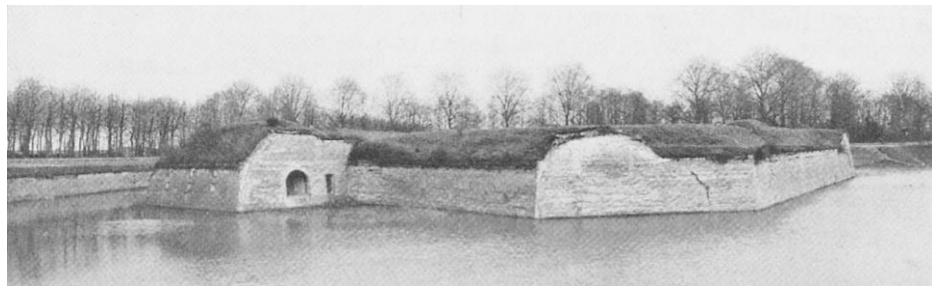
In 1489 moesten de dorpen der heerlijkheid arbeiders zenden voor het graven van de Noordvest en de Smitvest; bij akte van 10 Maart 1495 werd dit terrein gebracht onder de rechtsmacht der stad. In 1525 werd ook deze vest doorgetrokken tot aan de zoutketen.

Bij elke dreigende oorlog werd aan de verbetering der vestingwerken gearbeid. Tijdens de Spaanse bezetting is Cesar Capuciani als vesting-ingenieur werkzaam en daarna Germain le Febure. In 1582 is mr. Dierick de Moll aangesteld.

De lengte van wallen en grachten om de oude stad bedroeg in de 16de eeuw 524 roeden, aan de zuid- en noordzijde van de haven 297 roeden.

Na het beleg van 1622 werden onder leiding van David van Orliens aangelegd drie forten aan de noordzijde van de stad: fort de Roovere (1626); fort Pinsen (1628) en fort Moermont (1631); deze forten werden geslecht en de gronden in openbare veiling verkocht 12 januari 1854, waarbij Moermont en Pinsen eigendom werden van A. Asselbergs voor 15.200 gulden, en Roovere werd gekocht door A. Feber voor 6300 gulden ²⁸⁾).

²⁸⁾ Onder 'geslecht' moet kennelijk worden verstaan 'buiten gebruik gesteld'; daadwerkelijk 'geslecht' is alleen fort Moermont; de andere twee forten zijn nog steeds in het landschap aanwezig, waarbij fort De Roovere sedert enkele jaren zelfs geheel werd gerestaureerd.

Afb. 11. Vestingwerken uit de tijd van Coehoorn (ravelijn Op ten Zoom).

In 1699 en daarna werd de oude vesting naar de plannen van Coehoorn versterkt door de aanleg van vijftien bastions, onderling door ravelijnen en lunetten gedekt. ([Afb. 10](#)) Al deze versterkingen zijn geleidelijk geslecht geworden in de laatste 35 jaren der vorige eeuw. Slechts één bastion is nog in wezen ²⁹). ([Afb. 11](#)).

²⁹ Het betreft hier geen bastion, maar een ravelijn, Op den Zoom genaamd.

Afb. 13. O. L. Vrouwen- of Gevangenpoort, stadszijde. [RCE OF-00880](#)

Stadspoorten

De oudste, tevens enig overgebleven stadspoort is de ‘**Onse Vrouwenpoort**’ zo genoemd naar de O.L.V. kapel, welke haar ingang had aan de zuidertoren. De Gevangenpoort ([afb. 12](#) en [13](#)), zoals dit gebouw reeds eeuwen wordt genoemd, bestaat uit twee heel onderscheiden gedeelten: een vierkant gebouw uit baksteen aan de stadzijde; twee zware torens, boven de doorgang met elkaar verbonden, aan de havenzijde.

De architectuur hiervan wijst naar de 13de eeuw; opgetrokken uit witte kalksteen, aan de westzijde tot op de grond voorzien van schietspleten, met kleine getraliede vensters, waarvan er enige zijn dichtgemetseld.

Het verbindingsgebouw is van dezelfde steen, maar nu gedekt met pannen, terwijl in beide torens de openingen zijn toegemetseld, welke toegang gaven tot de - thans met leien gedekte - gaanderij, waarin boven de doorgang een kleine nis is gemetseld voor het plaatsen van een beeld.

Het vierkante poortgebouw met hoog oplopend trapgeveltje is opgetrokken in rode baksteen, en in beide zeskantige hoektorentjes, met zandsteen onderkraagd, wordt de baksteen met witte steen afgewisseld ³⁰). Ook hier is boven de doorgang een nis ingemetseld. De toegang tot beide ineengebouwde delen gaat langs een stenen trap, geplaatst tegen de noordzijde van het vierkante gebouw. In de doorgang boven de poort is het gewelf meer rondbogig gemetseld en dat tussen de twee torens meer spitsbogig, terwijl de overgebleven ruimte met een platte zoldering op houten boomstammen is gesloten.

³⁰ Dergelijke lagen in metselwerk worden als ‘speklagen’ aangeduid.

Verder vragen in de doorgang nog de aandacht de twee dicht-gemetselde bogen van het vierkante gebouw en het dichtgemetselde deurtje in de zuidertoren. De toegang werd gesloten met een ijzeren afsluitboom, een deurgordijn en poorten.

Op de tentoonstelling te Bergen op Zoom gehouden in 1918 lag ter inzage het rapport met tekeningen van de rijksarchitect Mulder ³¹).

Weinig is van de lotgevallen van dit bouwwerk te verhalen. Van de oudste tijden af werden de torens gebruikt voor 'sheren gevangenis': op verzoek der gilden werd 11 Juni 1464 de noordertoren in gebruik gegeven voor Bergse poorters, die geen borg stellen konden, onder voorwaarde '*dat de stadt beneden haren doorgang zoude houden*'. In den vervolge heet deze gevangenis '*de poorterscamer*'.

Nog in 1527 werden de poorten des avonds gesloten.

In 1442 staat op deze poort een uurklok.

In 1480 spreken de rekeningen van '*den huysken in onser L. V. poorte metten huysken boven*';

In 1562 is het beneden een winkel.

De kappen der torens werden in 1524 wegens bouwvalligheid afgenomen, maar, daar '*de gevangenen nyet droog sitten*', werd het volgende jaar een houten kap getimmerd, welke met riet werd gedekt. Blijkens een courantenbericht is 31 oktober 1871 een groot gedeelte van de noordelijke buitenmuur ingestort.

³¹ Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het [schetsboek van Mulder](#) in te zien. Ook de [restauratietekeningen](#) zijn daar ter inzage.

De **Steenbergsepoort**, voerende naar Halsteren, Steenberg en het eiland Tholen, werd in 1484 door Anthonie Keldermans overwelfd; in 1535 boven met plavuizen gevloerd en voor graanzolder ingericht ([afb. 14](#)).

Afb 14. Steenbergsepoort naar V. Klotz 1671 Rijksmuseum

De **Verlorencostpoort**, staande op het punt waar de Grebbe de stad binnenkomt, is even oud als de drie andere landpoorten. Een goede verklaring van deze naam heb ik niet gevonden; opmerkelijk is dat op het einde der 15de eeuw deze poort, evenals haar naamgenoot te Antwerpen, enige tientallen jaren als Croonenburgpoort werd aangeduid, welke naam weder wijken moest voor Begijnenpoort, om het Begijnhof, een weinig verder buiten de wallen aangelegd. Zij had naast zich een toren, versierd met weerhaan en vaantjes. Onder de poort was vele jaren een spuiinrichting. Een afbeelding geeft Hogerberg in het [Straatgevecht, 1581](#).

Fr Hoogenberg: Straatgevecht bij aanval van Parma te Bergen op Zoom op 5 december 1581. Spaanse soldaten dringen door de Begijnenpoort (aan het begin van de Grebbe) de stad binnen. Het Franse garnizoen verslaat hen. Het gebouwencomplex is het Cellebroedersklooster. In het midden een soldaat met Frans vaandel [WBA AG025](#)

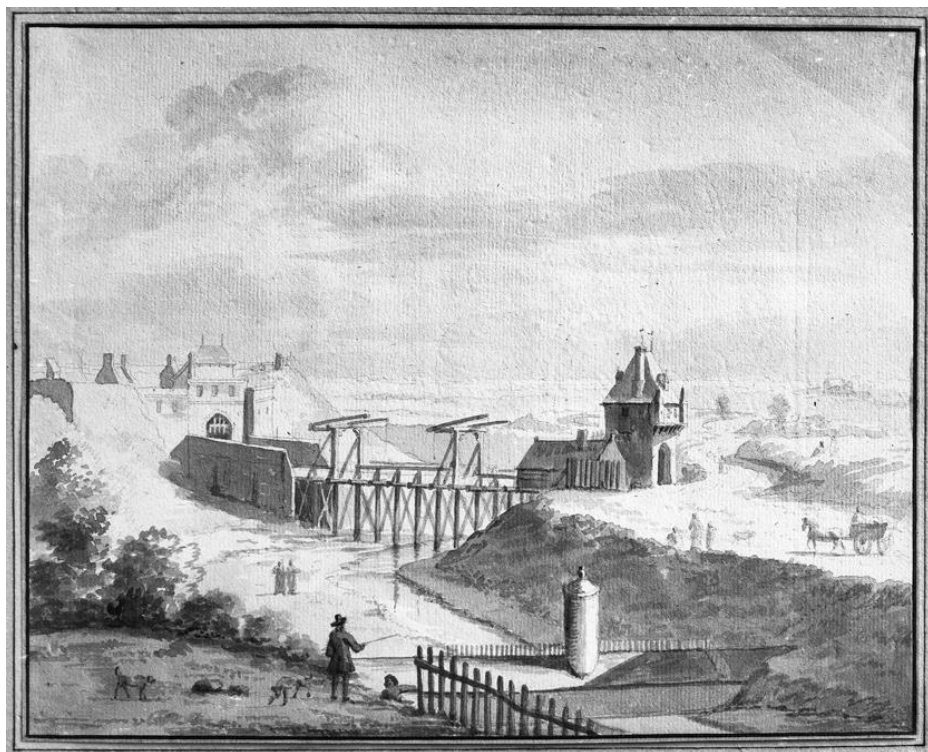
Afb 15. Binnen de Wouwpoot, naar een tekening door J. de Grave 1671

De **Wouwpoot** werd gebouwd, zeker in steen, in 1441. Bij de nieuwe verdedigingswerken van Coehoorn werd zij verplaatst naar het plein aan het einde der Oude Wouwsestraat ³²⁾, waar nog niet veel jaren geleden de wachthuisjes zijn afgebroken. Bij het slechten der vestingen in 1868 moeten overblijfselen van de eerste poort en de ringmuur zijn blootgelegd, waarvan fotografie is gemaakt voor het D. v. O. ³³⁾ ([afb. 15](#)) ³⁴⁾.

³²⁾ Korenbeursplein. Een foto van deze poort vindt u op [WestBrabants Archief](#)

³³⁾ Departement van Oorlog; nu: Min v Defensie; de vermelde fotografie is (nog) niet gevonden..

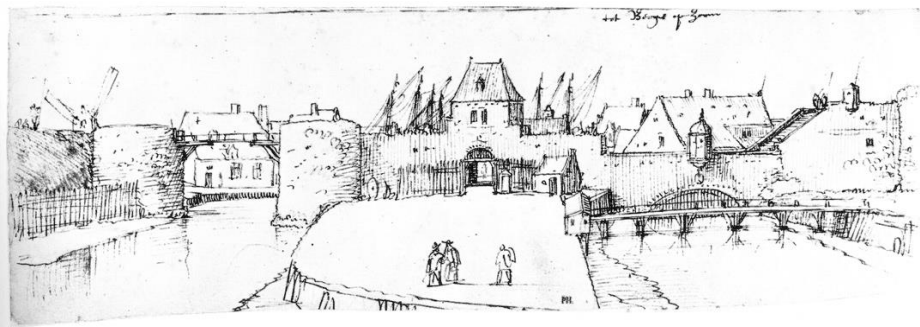
³⁴⁾ Eind november 2011 is deze eerste poort opnieuw blootgelegd; deze ligt in het eerste stukje Stationsstraat vlak voor de Wouwsestraat. Zie ook [meerder afbeeldingen bij RCE](#)

Afb 18 Bospoort, 1672 [RCE](#)

De **Boschpoort**, genoemd naar het uitgestrekte bos, dat van plein 13 (Glacis) tot achter Nieuw-Borgvliet zich uitstreckte, werd in 1592 met afbraak van het Begijnhof ³⁵) sterker opgebouwd; de gouverneur Marquette bouwde daar in 1595 ook 'casamatta' met de afbraak van het Oosterlingenhuis ([afb. 18](#)). Bij de opbouw van de vesting Coehoorn werd ook deze poort verplaatst naar de (huidige) Coehoornstraat.

³⁵ Met 'afbraak' wordt hier bedoeld het vrijkomend bouw materiaal van het Begijnhof dat omstreeks het ravelijn Op den Zoom lag.

Anonieme tekening van het havenfront medio 17e eeuw. Links de afgeknotte toren van de Houtpoort/St Nicolaaspoort, midden de Hampoort/ Waterpoort, rechts daarnaast het Zwanengat, de trapopgang en uiterst rechts een toren van de Jacobspoort. [WBA](#).

Aan de havenzijde stonden twee poorten, naar de steenen beelden in de gevel de **St. Nicolaas**- en de **St. Jacobspoort** genoemd. Wellicht is het de dubbelpoort, door Van Deventer en Hogerberg op de Ham getekend.

Een andere poort zal zijn, welke in 1508 gebouwd werd 'buyten op de haven, daer men opt hoot gaet'. Een overblijfsel dezer [waterpoort](#) is ongeveer 40 jaren geleden afgebroken ³⁶).

Tussen deze poorten was de stadsmuur op verschillende afstanden met torens versterkt. Met naam vind ik genoemd:

- toren bij de Capelmolen;
- Rodes op de noordmolenvest;
- op het einde der Huybergse straat, welke in gebruik werd gegeven aan de handboogschutters;
- Zuster-Aeghtentoren;

³⁶ Bij het bouwrijp maken van het zgn Nedalcoterrein is de St Jacobspoort opnieuw blootgelegd. Zie [Waterschans 50/3](#) en [GKwebsite](#) Het ligt in de bedoeling (de resten van) deze poort in het straatmeubilair op te nemen.

- Potterstoren;
- Hondstoren.

De bogen in de stadsmuur - garieten genoemd - werden in het midden der 16de eeuw aangeduid met de letters van het alfabet.

*Waterpoort bij de Ham. Op de achtergrond Groot Arsenaal en Noordmolen
1870 [RCE](#)*

Bevolking en huizen

Het magistrale werk van Cuvelier, *Les dénombremments des foyers en Brabant* geeft ons een berekening van het aantal huizen binnen Bergen op Zoom. In 1374 was deze stad niet veel kleiner dan haar zuiderbuur Antwerpen, maar de groei van beide Scheldesteden hield geen gelijke tred. In 1437 had Bergen op Zoom 1119 huizen, Antwerpen 3440. In 1464 was dit aantal tengevolge van de stadsbrand gedaald tot 1101.

Aantal huizen	Bergen op Zoom	Antwerpen
1437	1119	3440
1444	tweede stadsbrand	
1464	1101	
1472	1152	
1480	1361	
1496	1709	
1526	2115	

Een kleine bijdrage tot de kennis der bevolking geeft het rentenregister van 1359, waarin 265 huizen belast zijn met een ‘hofstatcijs’.

In 1507 werden de strijdbare poorters aangewezen voor de verdediging der wallen:

1. van de Steenbergsepoort tot de Verlorencostpoort was toegewezen aan de *‘comans, barbiers, wollenwevers en backers, sterck 155 personen’*;
2. tot de Wouwpoort, aan de *‘cledermakers en oude cleercoopers, in getale van 88 personen’*;
3. tot aan de Boschpoort, *‘de timmerlieden, metsers met hueren adherenten’*;

4. tot aan de Onze Vrouwenpoort '*de vleeschouwers, droechscheerders, bontwerckers, smeden ende hudevettters, sterck 256 personen*';
5. op de haven '*aen beyde zijde zollen comen scipluden, arbeyders en de potmakers*';
6. met verzamelpunt op de Markt: '*de poirterie 170 mannen, lynnene wevers en volders*'.

Een aantekening op een los blad papier deelt mede, '*dat int jaer 1603 ende 1604 gestorven is binnen Bergen omtrent 4.000 menschen*', waarbij nog geteld moeten worden talrijke gezinnen, die om het geloof de stad hebben verlaten.

Talrijk zijn de rampen, welke in de loop der eeuwen deze stad geteisterd hebben.

- Vooreerst de grote brand van 17 mei 1397, waarvan de herinnering ons bewaard is in het rijmpje, door [de Rouck](#) medegedeeld:

*In het soetste van de Meye
was tot Bergen groot geschrye:
tverbrande alle stocken, staecken
behalve Oliphant en Draeck.*

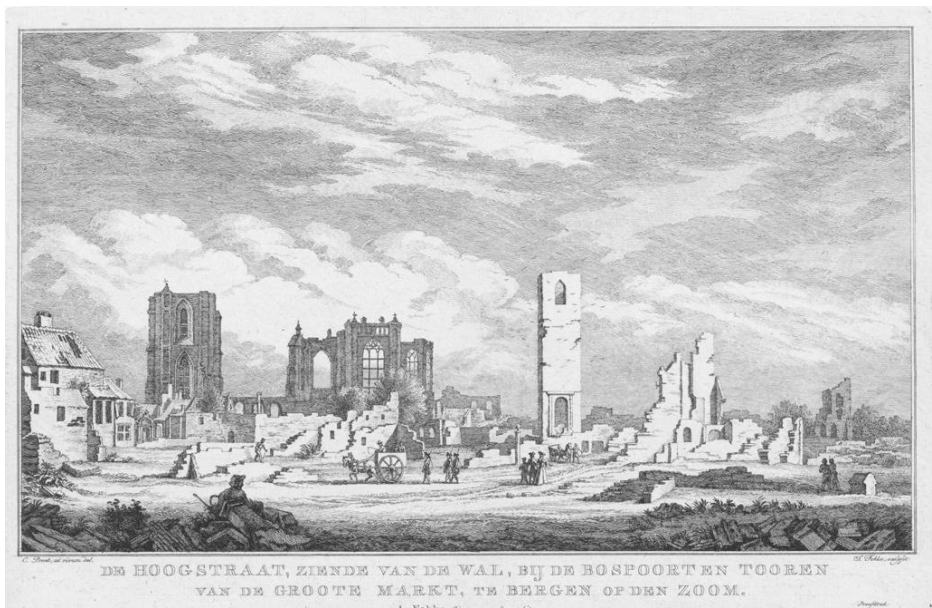
Algemeen moet de schade zijn geweest, daar in juni van dat jaar de heer van Bergen zelf met zijn schout en vier der schepenen in Antwerpen voor vijf jaren schorsing van rente-betaling bepleit.

- In de eerste dagen van Augustus 1444 legde een tweede brand een groot gedeelte van de stad in de as, waarbij ook de kerk werd aangetast.

Om dergelijke rampen te voorkomen werd een subsidie uit de stedelijke kas beschikbaar gesteld aan al degenen, die hun daken met 'tichelen' wilden dekken.

- Tijdens het schrikbewind van kolonel de la Garde (1581) werden volgens mededeling van Baselis, inwoner en tijdgenoot, meer dan 500 huizen afgebroken.
- Bij de belegering van 1747 werd de gehele Hoogstraat plat geschoten ([afb. 19](#)).

Wij behoeven ons dus niet al te veel te verwonderen, dat in deze stad bijna geen enkele oude gevel te vinden is. Dubbel jammer is het daarom, dat de schone gevel van De Draak geheel gemoderniseerd is; Mansveld heeft die nog gekend *‘geheel van grauwe arduinsteen tot aen den top met kantelen opgehaald’*. Wie in deze is voorgegaan, de eigenaar van De Draak of het gemeentebestuur met de bepleistering van het stadhuis, is mij niet bekend.

Afb 19 Ruine van de Hoogstraat. Tekening van S Fokke, 1772 naar C Pronk 1748

[Rijksmuseum](#)

Afb 20 Gevel van het huis Arke Noë
aan de ZZ Haven 11 [RCE 1924](#)

Afb 21 Gevel uit 1647 aan de
Lievevrouwestraat 41 [RCE 1924](#)

Aandacht verdienen ook

- de Arke Noë aan de Haven ([Afb. 20](#)),
- de rijke gevel van de ijzerwinkel der firma Asselbergs uit 1647 nabij de Gevangenpoort ([Afb. 21](#)) en
- de oud-Hollandse gevel van 1629³⁷) in dezelfde straat. Ook de gevelstenen zijn merendeels verdwenen.
- De fraaiste is wel die van het huis Sint Christoffel in de O.L.Vrouwe-straat³⁸), reeds in 1440 onder die naam bekend, in 1520 was dit huis het eigendom van de Mechelse klokkengieter Jan v. d. Gheyn, die het in 1532 overdraagt aan zijn stadgenoot en collega Joos de Backer.
- In het Londenstraatje: in de Draeck.

³⁷ Het Wapen van Engeland, Lievevrouwestraat 29.

³⁸ Lievevrouwestraat 8.

Een enkel straatbeeld is gespaard gebleven, een O.L.V. beeld op de hoek van de Grote Markt en Kremerstraat ³⁹), dat daar geplaatst werd in het midden der 16de eeuw. Uit latere tijd valt nog de gevel aan de Haven No. 1 te vermelden ([afb. 22](#)).

Afb 22 Gevel aan de haven no 1 anno 1924 (thans Spui no 1)

³⁹ Na de restauratie in de zeventiger jaren van de vorige eeuw is dit beeld vervangen door een ander marisbeeld. Het

Bestaande kerken en kapellen

Sint Geertrui- of Grote Kerk

De edele dochter van Pepijn van Landen en Idesberga zou, zoals de Rouck rijmt:

*voor ons Bergse volck,
die anders sijn verlicht
ses hondert vijftich vier,
dees grote kerck gesticht hebben.*

Deze woorden, zouden zij waarheid bevatten, moeten natuurlijk verklaard worden van het allereerste kerkgebouw. Bij de bestudering van de oudste geschiedenis dezer streek is door mij de veronderstelling wel eens gemaakt, dat in de Thornse stichtingsakte, welke ongetwijfeld vals is in hare vorm, de bekende zinsnede: '*Mons littoris, ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est et cellam habet a B. Amando consecratam*', door de compiler van de Thornse akte uit een andere oorkonde is overgenomen, welke betrekking had op de stad Bergen op Zoom. '*Mons littoris*', er is bijna geen meer juiste vertaling denkbaar voor 'Berg aan den Zoom!' Maar de hoop is niet groot, dat ooit dit vraagstuk zal worden opgehelderd, daar de archieven der abdij van Nyvel, de erfgenamen van Gertrudis' goederen, in 1526 grotendeels door brand verloren zijn gegaan.

De geschiedenis der eerste kerk zal vermoedelijk wel een gesloten boek blijven. Van de bestaande kerk weten wij met zekerheid, dat zij op het einde der 14de eeuw stond op dezelfde plaats als tegenwoordig. Stond haar voorgangster wellicht meer oostwaarts, op de tegenwoordige Paradeplaats, dat altijd een open ruimte geweest is? ⁴⁰

⁴⁰ Opgravingen op dit terrein (Thaliaplein) hebben Romeinse offeramfoortjes aan het licht gebracht, die in een (verdwenen) ven werden gegooit vanuit een

Afb 24 De Hoogstraat en kerk na het bombardement in 1747. Tek door S. Fokke 1772, naar C. Pronk 1748

Voor het bespreken van de onderscheidene bouwperioden in het tegenwoordige kerkgebouw ontbreekt ons een voldoende plattegrond, zodat ik mij tevreden moet stellen met deze in grove trekken aan te duiden.

Vooreerst is het duidelijk, dat de toren niet altijd door de kerk omvat is geweest. Het brede schip doet ons denken aan een één-beukige kerk, waaraan later de zijbeuken zijn gebouwd (in de zuidzijde is nog een origineel venster, thans dichtgemetseld).

Uit de rekening van de Brabantse tesorier Jan van Rotselaer blijkt, dat in 1422 aan de kerk belangrijke werken werden uitgevoerd. Ruim twintig jaren later werd onder leiding van de Antwerpse bouwmeester

tempel die vermoedelijk op de plaats van de huidige Grote of Gertrudiskerk stond. Zie M. Vermunt & A van der Kallen; *Opgravingen in Bergen op Zoom*.

Afb 25 De ruine van de kerk naar het koor gezien. C Pronk 1748

Everaert de kooromgang gebouwd. Bij die gelegenheid werd het kerkhof verlegd en werd de Kerkhofstraat (achter het Zuivelplein) in het vervolg genoemd de Oude Kerkhofstraat ⁴¹).

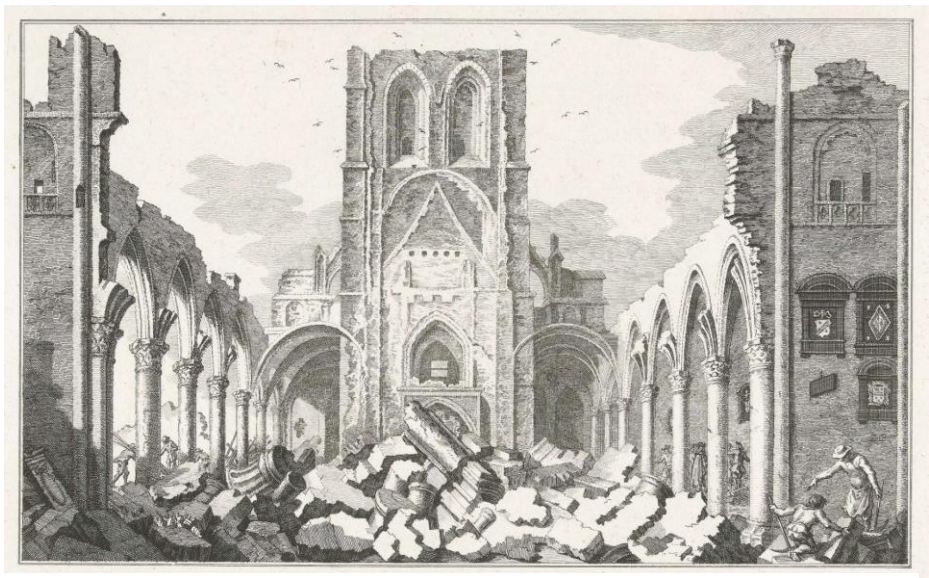
In de eerste dagen van Augustus 1444 werd de kerk door brand geteisterd, waarbij kerksieraden en boeken verloren gingen.

In 1474 werd ten behoeve van een nieuw orgel in de toren een (nieuw?) gewelf gelegd, terwijl door Andries en Anthonis Keldermans een koorafsluiting werd geplaatst. Bij deze gelegenheid werd ook het groot altaar verplaatst door de schrijnwerker Joos van Breda.

⁴¹ In het talud op het Thaliaplein achter de kerk is een stukje bestrating van de middeleeuwse Kerkhofstraat na opgravingen tot in het daglicht omhoog gebracht .

In 1489 werd uit Mechelen een ontwerp ingediend voor een geheel nieuwe kerk. Hiermede zal bedoeld zijn de vergroting der bestaande kerk met het tweede transept en een nieuw koor, dat blijkens de afbraakberichten nooit voltooid is geworden. Uitvoerige mededelingen hierover zijn door mij gegeven in de lopende jaargang van Taxandria ⁴²).

Het inwendige der kerk, zooals deze was vóór de verwoesting tijdens het beleg van 1747 ([afb. 24](#) -[25](#) -[26](#)), wordt ons het uitvoerigst beschreven door de predikant Leidekker, die haar nog ongeschonden heeft gekend. Hij schrijft: *'dat yder, die het zag, van verwondering verbaast en opgetogen stond, en er veele konstenaers van alle kanten uit verre landen quamen, om dit meesterstuk te zien, die nooit wederkeerden als ten uitersten voldaan over de sieraad en konstigen opstal van dit huis'*. Het was een uitnemend stuk werk: *'van boven*

Afb 26 De ruine van de kerk naar het westen gezien. C Pronk 1748

⁴² Zie Taxandria [1923 p297](#); [1924 p25](#); [1924 p 43](#); [1924 p 73](#); [1924 p 85](#).

overal bedekt met een vast verwulfsel van steen, van voren versiert met een dikken en zwaaren toorn, die aan de zeevarende tot een vuurbaek verstrekte, en daerin grote klokken en aangenaam klokkenspel, rontom met veele konstige beeltenissen van uitgehouwen steen en hooge en luchtige glaazen, van binnen met veele en schoone pylaaren, een weergaloozen orgel, die van alles voorzien was, en heerlijke graftomben van Neerlandsche helden en beneeden voorzien met heerlijke zerken en grafkelders’.

Afb 27 Gezicht op de oostgevel van de kerk in 1924 [RCE](#)

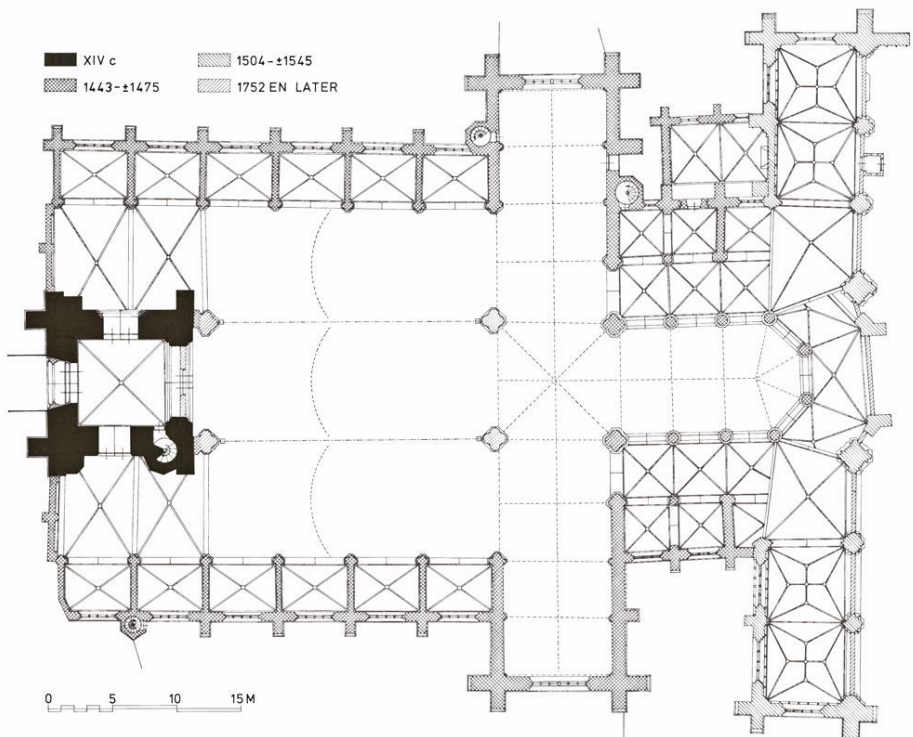
Na met de gelden, door een algemene collecte in binnen- en buitenland voor de opbouw der stad bijeengebracht, te zijn hersteld, werd 15 oktober 1752 de kerk wederom in gebruik genomen.

Na de ineensorting der republiek, waarmede ook de staatskerk haar voorrechten verloor, waren de Katholieken in de gelegenheid hun eigendom terug te krijgen. Door een tekort aan historische kennis ⁴³⁾,

⁴³ Over de kwestie welke geloofsgemeenschap het kerkgebouw zou toebehoren, is een interessante publicatie verschenen van EPM Raaijmakers, pastoor van de

konden de Katholieken de argumenten der tegenpartij niet weerleggen en bleef de Nederlands Hervormde Gemeente, welke slechts 1400 leden telde tegen 4400 Katholieken, in het bezit van dit eeuwenoude katholieke kerkgebouw.

Bij de aanvaarding van een subsidie van 45.000 gulden uit 's lands kas moest de R. K. gemeente 'zich verbinden om van nu af aan, eens en voor altijd, geheel af te zien van alle verdere pretensien, hoe ook genaamd, ter zake van de voorzeide St. Gertrudiskerk'.

Afb 23 Globale plattegrond der St Gertrudiskerk [RCE](#)

lievevrouweparochie, [St Gertrudiskerk te Bergen op Zoom 1659 – 1830](#), uitg Numa Hasselman 1909.

De plattegrond der kerk ([Afb 23](#)) toont ons een kruiskerk met schip, twee transepten met hier tussenliggend koor, en een oostmuur, die nog de aanzetten aangeeft van het in 1489 slechts in aanleg ontworpen nieuwe koor. Op [Afb 27](#) ziet men het dak van het oude koor en de oostmuur van het oostelijk transept met de reusachtige aanzetten van het nieuwe koor met omgang en dubbele zijbeuken. De kerk is gedeeltelijk tussen de huizen verborgen, zodat men geen goede indruk verkrijgt van de grootte van het gebouw. Het beste gezicht heeft men van uit een zijstraat (Kerkstraat) op de zuidgevel van het schip met de toren ([afb. 28](#)). Uitwendig is de kerk niet versierd. De Hervormde Gemeente heeft slechts een klein gedeelte van de kerk in gebruik en wel het westelijke gedeelte van het schip tegen de toren. De twee pilaren, welke hier het houten gewelf dragen, zijn na de verwoesting in 1747 geheel nieuw opgebouwd.

Afb 28. Grote of Ste Geertruikerkerk, zuidgevel met transept. [RCE](#)

Men heeft toen de daartussen liggende kolommen doen vervallen ⁴⁴). De hoekkolommen der zijkapellen vertonen nog de aanzetten voor de overwelling van de zijbeuken in zes traveeën. Ook de eertijds dubbele zijbeuken zijn na 1747 samengevoegd tot een brede enkele zijbeuk van dubbele breedte aan beide zijden van het schip. Alleen in de travee naast de toren zijn nog deels de dubbele zijbeuken behouden, met de oorspronkelijke, deels beschadigde kapitelen. De sluitstenen zijn hier, evenals verder in schip en zijbeuken, verdwenen.

In de linker hoek van de afbeelding van het schip ([afb 30](#)) ziet men nog een kapiteel van een der hoekkolommen der zijkapellen. Dit vertoont dezelfde 15de eeuwse dubbele bladrand als de kapitelen in het koor.

Afb 29 De toren van de Markt gezien. [RCE](#) De openingen in de opbouw zijn met stenen dichtgemetseld

⁴⁴ Bij het herstel na de kerkbrand van 10 april 1972 is dit nogmaals herhaald, waardoor alleen de vieringkolommen nog in de kerk aanwezig zijn.

Afb 30. Schip met preekstoel en orgel [RCE](#)

De rijk gesneden eikenhouten orgelkast in Louis XV stijl ⁴⁵), waarmee de preekstoel overeenkomt, draagt het jaartal 1770; vier grote koperen bolkronen, waarvan een twee en de andere drie lichtrijen dragen. ([afb. 30](#))

Het oudste, westelijke transept is breed en hoog, met spaarnissen in de hoge muren, waaronder een met roosjes versierde rand. De tot de grond doorgetrokken muurkolonnetten steunen thans het na 1747 vernieuwde houten tongewelf.

⁴⁵ In het begin der 18e eeuw wordt hier werkzaam vermeld Joh. Bapt. de Porcerville, orgelmaker uit Antwerpen.

Afb 31 Transept en koor vanuit ZW richting [RCE](#)

Het koor is drie traveeën diep en wordt gesloten door drie zijden van de achthoek. Het heeft dubbele zijbeuken en is van deze - en deze zijn weer onderling - gescheiden door spitsbogen rustend op kolommen met dubbel bladkapiteel, waarop de kolonnetten steunen, die het gewelf dragen ([afb. 31](#)).

Afb 32. Het koor gezien uit het transept ZW met de zijbeuken [RCE](#)

Het koorschip is thans door een spits houten tongewelf overdekt, in de zijbeuken zijn stenen kruisgewelven.

Bij de voorgenomen uitbreiding in het einde der 15de eeuw, is men begonnen met een tweede transept achter het koor te bouwen en daarna de sluitingsmuren van het oude koor te verwijderen, doch men

*Afb 33. Gezicht op het koor en zijbeuken vanuit ZW
richting, met zicht in het oostelijk transept [RCE](#)*

liet het koor zelf nog in wezen in afwachting van het gereedkomen van het ten oosten van het nieuw transept op te trekken nieuwe koor. Op [afb. 32](#) ziet men de rijk gedeelde hoekpijlers en op [afb. 33](#) de nieuwe noordertranseptarm met de monumenten en het netgewelf in deze arm. Duidelijker is dit nog te zien op [afb. 34](#), welke ook de rijk gedetailleerde hoekpijlers vertoont en het laatgotische boogfries in

de benedenmuren. Men lette op de nog zichtbare overgangstoestand op de hoek van het transept en de zijbeuk van het koor. Het beeld, dat de bevoering hier biedt, wijst niet op overgrote zorg voor de daar nog aanwezige oude grafzerken.

Afb 34. Oostelijk transept, zuider arm [RCE](#)

Afb 35. Sacristy [RCE](#)

Goed bewaard is nog de oude sacristy aan de noordzijde van het koor ([afb. 35](#)), waarvan men de ingang ziet in het transept op [afb. 31](#). Ook hier vindt men weer de bewijzen van grootse, doch onuitgevoerde verbouwingsplannen.

Binnen deze kerk stonden vroeger meerdere fraaie grafmonumenten. Vooreerst de grafkelder van de Bergen op Zoomse heren, welke na de bouw van de nieuwe kerk ⁴⁶⁾ in 1563 werd overgebracht naar de H. Sacramentskapel: *‘trois caves sepultures, que monseigneur a ordonné de faire devant le saint sacrement en la nouvelle église’*. Bij het

⁴⁶ H. Maria ten Hemelopneming; thans theater De Maagd. Voor de verplaatsingen van het gebeente van de Bergse heren zie WA van Ham *‘Het rusteloos gebeente’* in Waterschans [1988-IV](#) en [1990-III](#)

overbrengen in 1565 van de stoffelijke overbrengselen van Jan metten Lippen en zijne echtgenote zijn deze in een nieuwe kist gesloten en werd dit in een opschrift vermeld ⁴⁷).

Bij de plundering op 8 november 1580 is *'dese sepulture binnen en buyten ontbloot geworden van alle hetgheene wechdraghens weerdich was'* (de Rouck).

Afb 36. Grafnomument van Adriaan van Reimerswaele, ridder, en Johanna de Glimes. [RCE](#)

⁴⁷ Zie voor de opschriften: [Taxandria V. 68: 137](#).

Onder het afbreken en opruimen van de puinen der nieuwe kerk in 1699 en 1700 kwam de grafkelder bloot. Bij deze gelegenheid heeft Jacobus Koppers de opschriften der kisten opgetekend, welke in Maart 1702 naar de kapel op het Markiezenhof werden overgebracht. Ook hier werden de graven, vooral door de Fransen, geplunderd en onteerd.

Op bevel van Willem I werden de overblijfselen bijeengezameld en 28 oktober 1829 plechtig in de nieuwe R.K. Kerk op de Markt bijgezet. De ambtenaren belast met het opmaken van het Kon. Besluit dien- aangaande spreken van de graven van de Lippe ! ⁴⁸⁾

Op vrijdag 2 september 1988 is het gebeente nogmaals (en wellicht nu definitief) zonder enige ophef verplaatst en bijgezet in de Gertrudis-kerk. Op de plek waar de resten werden bijgezet is een gedenkzuiltje geplaatst [RCE](#)

⁴⁸ [Bredasche courant](#)

Graftomben

- a. Adr. v. Reimerswaal † 6 mei 1533 en Joanna van Glimes, † 16 Maart 1532. ([afb. 36](#) en [37](#)). Van dit monument schreef Max Roose: zowel de figuren als de groteske ornamenten behoren tot het zuiverste en fraaiste, wat de eerste Vlaamse renaissance heeft voortgebracht, iets wat niet weinig zeggen wil, wanneer men zich herinnert, hoe ongeëvenaard smaakvol en vindingrijk onze meesters beeldhouwers van die tijd, de voorlopers of tijdgenoten van Vredeman de Vries en Cornelis Floris, waren.
Op de platte zerk tussen twee gegroefde pilasters, die een kroonlijst dragen, zijn de twee overledenen knielend afgebeeld ⁴⁹).
- b. Hieronimus van Tuyl, heer van Serooskerke, † 4 mei 1570 en zijne echtgenote Eleonora Micault, † 1539.
De portretten der ontslapenen zijn in half-verheven beeldhouwwerk op een zerk in blauwe steen gebeiteld en in knielende houding voorgesteld. De wapenschilden der familiën vormen een lijst rondom de grafsteen ⁵⁰).
- c. Judith van Aeswijn, † 23 september 1625, echtgenote van Willem de Rydt, gez. v. Broeche: twee knielende marmeren beelden onder een driedubbele arcade ⁵¹).
- d. Louis de la Kethulle, † 12 oktober 1631 en zijne tweede echtgenote Emerentsia van Ravensway, t 1634: een marmeren driedubbele Ionische arcade met een St. Jorisbeeld op de

⁴⁹ Zie ook W. van Ham en C. Booij, *Grafmonumenten in de grote of Sint Gertrudiskerk*, 1993, p.151

⁵⁰ Idem, p.160 en 161

⁵¹ Idem, p. 18

bekroning. De beelden, die levensgroot moeten geweest zijn en in de arcade knielden, zijn verdwenen ⁵²).

- e. Charles Morgan, † 22 december 1642. Op een tombe van 'wit spierwit albast' ligt het beeld van de Engelse krijgsman in harnas: twee figuren, de vrouw en de dochter van de overledene, bevinden zich in een nis achter de dode ([Afb. 38](#)) ⁵³).

De boorden dezer nis waren versierd met koperen schilden. Zie over de familiën en levensbijzonderheden: Taxandria 1924 ⁵⁴).

Vroeger stonden er nog meer monumenten:

voor de Baxen, gemaakt door Bernard Jansen, en volgens Leydekker *'overdekt met enkel toetsteen'*;

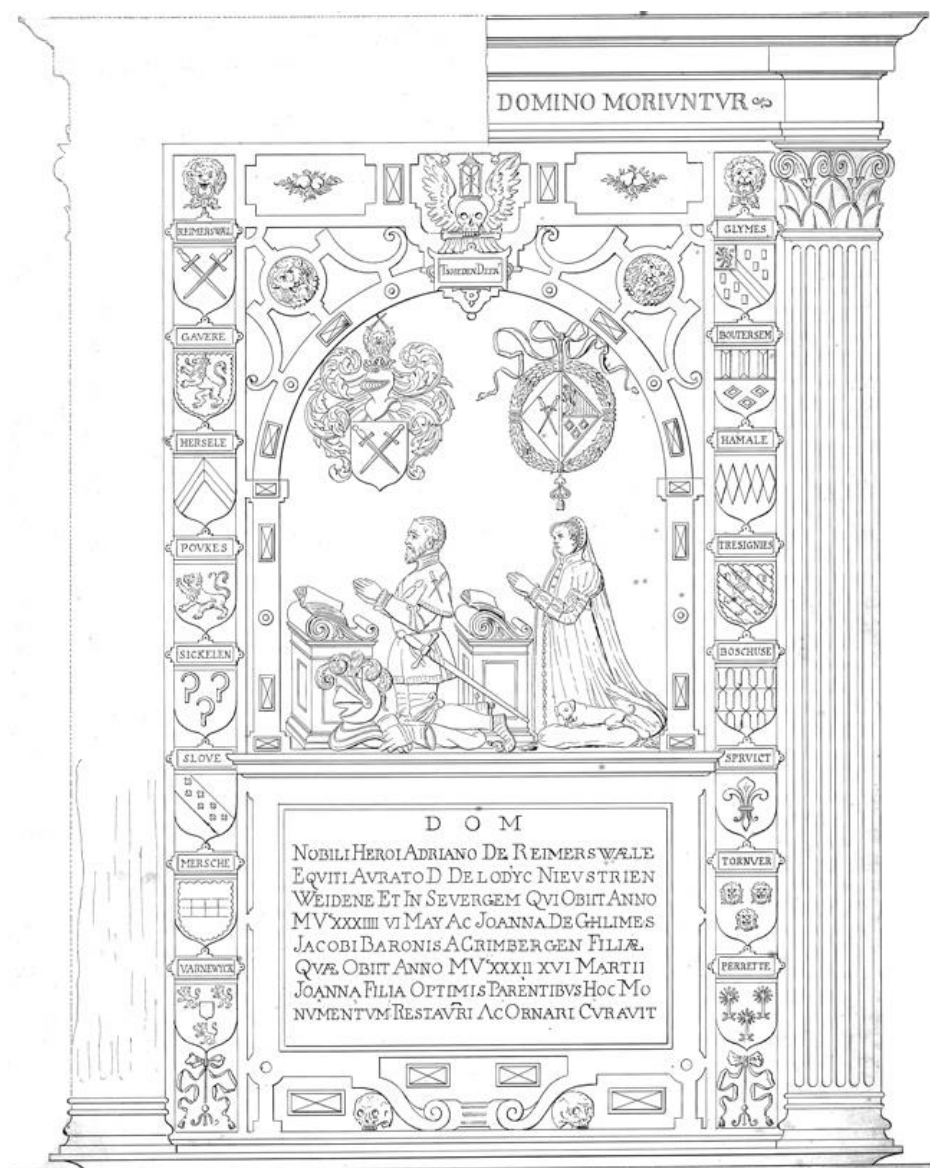
van Bruce, gevallen in een tweegevecht ⁵⁵), *'en dat een konststuck was'*.

⁵² Idem, p.142 en 143

⁵³ Idem, p. 146 en 147

⁵⁴ Taxandria [1924, p 210](#)

⁵⁵ Taxandria [1903: p 3](#), [1903 p 33](#); [1906 p54](#).

Afb 37 Tekening van AJL de Roock van het grafmonument van afb 36 [RCE](#)

Grafzerken in groot getal, welker opschriften nog nimmer met zorg zijn opgenomen: Jan de Bergaigne, † 11 september 1652 (Sassen I: 117); Van der Meeren (Sassen I); Corn. Beyers van Voxdael, 1543; Alb. Dauberger, † 1600; Philips Boullin, † 1541; Francois Manteau, † 1557; Johan v. d. Bosch, † 1641; Judocus Batz, stadhouder, de vriend van Erasmus. 1504, 1530, enz. enz. ⁵⁶⁾

Hogerberg schrijft naast de Grote Kerk: Sinte Lambrechtskerke. Aanleiding tot deze vergissing meen ik te mogen vinden in het verkeerd begrijpen van de stichting van Lambert de Cu(i)per. Deze had zijn groot kapitaal bij testament bestemd voor een soort klein kapittel, welks leden iedere dag de kerkelijke getijden zouden moeten zingen in het koor.

Voor de bezitters van deze prebenden, die meestal worden aangeduid met de naam van Lambertijnen, had de erflater ook huizen aangewezen nabij het kerkhof, de tegenwoordige Paradeplaats.

De fondsen van deze stichting zullen bij het overgaan der stad in 1580 niet goed bekend zijn geweest, zodat de vergissing der nieuwe bewindvoerders bij het geven van inlichtingen aan de tekenaar gemakkelijk te begrijpen is. Men hoorde spreken van de Lambertijnen en meende, dat deze naam afkomstig was van de patroonheilige.

Er kan toch geen enkel document worden vertoond, waaruit blijken zou, dat óf de oude kerk óf de nieuwe kerk aan de H. Lambertus was toegewijd.

⁵⁶ Zie [noot 49](#)

Afb 38. Grafmonument van Morgan in de grote kerk te Bergen op Zoom [RCE](#)

Afb 39 De kerk en Markt te Bergen op Zoom met links de St Maartenskapel.
(kopergrave KT Bendorp ([ThsinBr](#)))

De **Toren** aan deze kerk, waarvan reeds sprake is in 1402, schijnt gelijk met de kerk opgetrokken, doch nimmer voltooid te zijn geweest. De zware onderbouw wettigt het vermoeden, dat de ontwerper een groots en imposant geheel moet hebben bedoeld.

De oude afbeeldingen, welke ten dienste staan, geven vier verschillende afdekkingen:

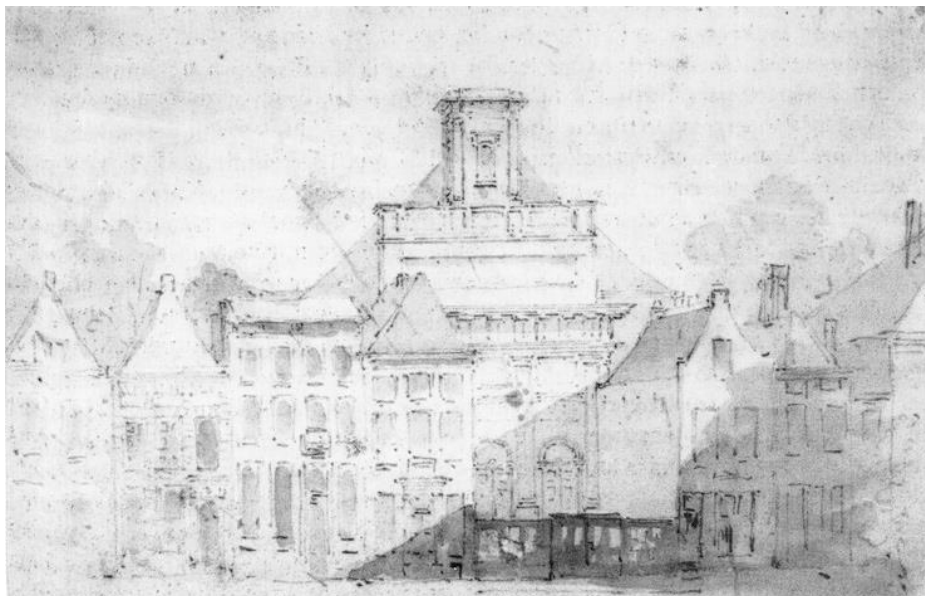
1. de tekening van Dürer vertoont een voorlopige overkapping ([afb. 6](#));
2. de gravures van Luyken en [Peeters-Bouttats](#) en ook de afbeelding op de [plattegrond van Hogenberg](#) geven de toren-spits te zien, zoals deze omstreeks 1563 gemaakt is;
3. Bij de belegering van 1622 doorboorde een kogel de toren: de herstelde spits geven de gravures van [de Graeve](#) en Pronk;

4. na de verwoesting in 1747 werd de afdekking geplaatst van heden, in de volksmond bekend als 'de peperbus' ([afb. 29](#)). De toren is geheel ingebouwd.

De Rooms - Katholieke kerk ⁵⁷⁾

met de ingang aan de westzijde van de Markt is gebouwd in de zgn. Waterstaatsstijl. De eerste steen werd gelegd in April 1825, de plechtige inwijding had plaats 23 september 1829. De toren werd afgebouwd in 1846.

Het grote altaar ⁵⁸⁾ is in 1861 gebouwd door de schrijnwerker C. J. Rogier te Bergen op Zoom en de beeldhouwer Peeters uit Turnhout, volgens de tekening van de architect Cels uit Brussel, en daarin is

De westzijde van de Grote Markt te Bergen op Zoom ca. 1855. De gevel van de kerk van de H. Maagd vertoont nog de Dorische kroonlijst. Van de toren is alleen de onderste geleding gebouwd. anonieme tekening.

⁵⁷ O.L.V ten Hemelopneming, c.q. De Maagd.

⁵⁸ Zie voor foto's van dit altaar [WBA](#)

De triptiek van Quinten Metsys die als altaarstuk ooit de Maagdkerk sierde.

Zie F. Gieles; De uittocht van een drieluik [Waterschans 1991/01 pag 2](#) en GK website '[Dit komt niet meer terug](#)'

opgenomen het tafereel der Verrijzenis, afkomstig uit de oude schuurkerk ⁵⁹). De communiebank, en een der biechtstoelen zijn afkomstig uit Zuid-Nederlandse kerken. De remonstrans is in de 18de eeuw door een van Lanschot aan de kerk geschonken.

⁵⁹ Dit altaarstuk van Quinten Metsys is verkocht tbv het zinken dak van de pastorie. Het hangt nu in het museum Mayer van den Berg in Antwerpen. Sinds 2017 is een kopie ervan in de Gertrudiskerk aanwezig. Zie ook De Geschiedkundige Kring: '[Dit komt niet meer terug](#)' en de [Waterschans](#).

Lutherse kerk

is gevestigd in het westelijk gedeelte van de [oude kloosterkapel](#) ⁶⁰⁾ van het **St. Margrieten-klooster**, op de hoek van de Minderbroeders- en Geweldigerstraat en thans door een rechte zoldering afgedekt. De oude kapel is een heel eenvoudig bakstenen gebouw, vermoedelijk uit het midden der 15e eeuw en verbouwd in 1634, met slechts één transeptarm en wel aan de zuidzijde.

In de rechte koorafsluiting, waartegen een woning is gebouwd, staat een met bakstenen profiel omlijst venster.

Aan de noordzijde is het dak geheel doorgetrokken over de er tegen-aan gebouwde huisjes.

In de zuidzijde zijn nog zichtbaar twee koorvensters met witte steen omlijst, en in het schip vier vensters, waarvan drie met baksteen omlijsting.

De gebinten van de op zolders nog zichtbare houten kap zijn versierd met gesneden rosetten, alle naar hetzelfde motief.

Uit de geschiedenis van het St. Margrietenklooster kan haar bouwtijd worden afgeleid. Over haar lotgevallen is weinig te vertellen.

In 1551 schonk Jaqueline de Croy een bijdrage voor de aankoop van klokken.

Op verzoek van Leycester werd zij beschikbaar gesteld als kerk voor het Engelse garnizoen en later nam de Waalse gemeente haar in gebruik.

In 1701 werd in het midden van het schip een muur gebouwd, zodat ook de Lutherse gemeente er godsdienstoefeningen zou kunnen houden. Dit gedeelte - het achterste gedeelte - is bij haar nog in gebruik.

⁶⁰⁾ De Sint Margrietenkapel werd gesloopt in 1952 tbv huize St Catharina.

Het grootste gedeelte van het kerkgebouw is ingericht als zaal voor ouden van dagen, die er door de zusters van het St. Catharinagesticht verpleegd worden.

. De Sint Margrietenkapel hoek Geweldigstraat
Minderbroederstraat 1942. Vanaf de achttiende eeuw tot ca. 1820
maakten de Lutherse en Waalse gemeentes gelijktijdig gebruik
van deze door een schot in tweeën gedeelde kapel. [WBA](#)
[SGEW001](#)

Verdwenen kapellen ⁶¹⁾

St. Maartenskapel ([afb. 39](#)) op de hoek van de Wouwsestraat en Blauwehandstraat, met vierkante toren, waarop reeds in 1495 een uurwerk stond. Of het besluit van 28 April 1588, om dit uurwerk met slag over te brengen naar de Grote Toren als halfuurslag, uitgevoerd is, weet ik niet; in 1604 wordt nog gesproken van *‘de orlogie van St. Martenskapel geheel gerepareerd en schoongemaect’*.

In deze kapel moesten de leprozen de H. Sacramenten ontvangen. Op het terrein van dit gasthuis was een kerkhof, waar in 1489 een kruis geplaatst werd: in 1555 werd daar een terrein gewijd als kerkhof voor hen, die aan de pest waren gestorven.

Door bemiddeling van aartshertog Matthias van Oostenrijk stond de stadsregering *‘de capelle van Sint Martensgasthuys af aen die van de gereformeerde religie tot liberteyt ende exercitie van hunne religie’*, gelijk 10 oktober 1578 afgekondigd werd. Of het ernst was met hun verzoek 26 november d.a.v. om herstelling *‘om uyten regen ende wint hueren dienst te mogen doen’*, blijkt niet.

In 1587 worden voor die kapel ‘predikstoel, lessenaer, tafel en banken’ gemaakt, ten dienste der Engelse soldaten, voor wie hier, na verzoek van de gouverneur William Rede, godsdienstoefeningen werden gehouden.

Bij de uitbreiding van het garnizoen werden o.a. in 1592 hier soldaten gelegerd en paarden gestald.

In 1605 werd de kapel ingericht tot Latijnse school en woonhuis van de meester, maar tijdens het beleg van 1622 werd de kapel wederom gerequireerd om er ruitery in te legeren.

⁶¹⁾ In 2008 is een brochure van SBM verschenen als begeleiding bij een stadswandeling langs verdwenen plaatsen voor erediensten, getiteld [Waar eens lofzang en gebed weerklonk](#).

In 1643 werd zij afgebroken op verzoek van de gouverneur Beverweert. De toren bleef staan; deze werd in 1721 in eigendom overgedragen aan het landsbestuur. Maandag 31 juli 1747 brandde de toren af ⁶²).

Onse Lieve Vrouwekapel aan de zuidzijde van de straat en met de ingang aan de toren van die naam en ook te bereiken langs een gang uit het huidige Londenstraatje, vroeger met recht ‘Capelstrate’ geheten. Zou de ligging tegen de eerste wal aan geen reden mogen zijn om haar een hoge ouderdom te geven?

In 1447 schonk de stad 3 pond *‘te hulpen van hoir tymmeraigen en de metselryen’*, en in 1483 *‘1200 tichelen, 25 fannelen, 10 vorsten’*.

Het gilde van St. Jan Baptist was hier gevestigd.

In 1534 nam de markies het beheer der kapel-eigendommen aan zich. Na de algemeene plundering in 1580 kwam het gebouw geleidelijk tot verval en werd het in 1590 voor stalling ingericht.

In 1627 werd beraadslaagd het vervallen gebouw met de grond te verkopen, en bij besluit van 22 Maart 1629 werd op ‘de erve, waerop eertijds een capelle heeft gestaen’ de waag gevestigd, welke hier bleef tot in het begin der 19de eeuw ⁶³).

St. Janskapel op het eind van het St. Gertrudisstraatje, thans de Bruinevisstraat. ‘Engelse Lijs’ droeg 5 Juni 1523 aan Jan III over het eigendom van *‘Stien cameren metten hove, gronden ende alle den toebehoirten mit oick eender capelle neffens één gestaen’*, in genoemd straatje liggende.

⁶² Zie Joh Janssen, [De kerk van Bergen op Zoom herstelt en ingewijd](#), 1752

⁶³ Zie voor nadere info ook [De huizen Draeck en Scherminckel](#) 1976.

De kapel had een torentje met spits en uurwerk; zij was enigszins vervallen, maar na hersteld en opnieuw gemeubileerd te zijn werd zij in 1525 geconsacreerd; wekelijks werd er een H. Mis gelezen. Vier later jaren bestemde dezelfde Jan III dit gesticht voor dertien oude mannen *‘dienaers geweest zijnde ofte geweest hebbende van den huysse van Bergen’*, waarvoor hij een jaarlijks inkomen van 300 Rijnguldens aanwees uit zijn goederen van Vosmeer en Standaard-buiten. Aan dit nieuwe godshuis werd ook een inwonend priester verbonden, die tot vier H. Missen in de week verplicht was. In de inventaris der kapel-meubelen worden vermeld: *‘een tapyt met een Sint Jan daerop gewrocht; een dobbel L. vrouwebeeld hanghende in der capelle; een Sint Jansbeelde boven den aultair met diversche stucken van de passie van houte gesneden ter zijde van dat beeld; een schilderye op den aultaer van houte, sluytende met twee dueren, innehoudende die geborte ons Heren, der oblatie van de Drye Coninghen ende Circumcisie’*.

Onse Lieve Vrouwekapel op het staeksken nabij de St. Jacobs-poort ongeveer ter hoogte van de zoutziederij der firma Kok ⁶⁴), gebouwd in 1470 door de stad ten behoeve van het schippersgilde. In 1574 brandde het kapelletje af, een ‘cloxken’ van 103 pond en twee ‘metalen candelaers’ van 44 pond werden verkocht, en de inkomsten werden aangewezen voor een dagelijkse H. Mis in de kapel bij de Gevangenpoort.

⁶⁴ Deze zoutziederij stond aan de havenmond. Later werd hier de ZNSF (Nedalco) gevestigd. Zie [Waterschans 2005/2 pg 81](#). Anno 2020 werden funderingen van de [St Jacobspoort opnieuw blootgelegd](#)..

St. Jacobskapel aan de oostzijde van de Vismarkt ter plaatse, waar lange jaren het Protestants weeshuis gevestigd is geweest. In Taxandria XXIX, pg 133 heb ik enige overdracht-akten medegedeeld om de plaats en de omgeving van deze kapel nader te kunnen aanwijzen ⁶⁵). Hier was gevestigd de broederschap van St. Jacob van Compostella, welke in de naast-gelegen godshuisjes aan de pelgrims een onderkomen moest verstrekken.

De inkomsten dezer broederschap werden in 1583 geschonken aan het ziekenhuis, daar zij *‘by drye ofte vier personen in onsalicheyt op-gegeten worden’*. Nog in de 17e eeuw kwamen personen aanspraak maken op de inkomsten, wyl zij de bedevaart naar Compostella hadden volbracht. Zeker in 1593 was de kapel afgebroken.

St. Petruskapel wordt in de registers van de aartsdiaken van Kempenland voor het eerst in 1405 vermeld, zodat zij vermoedelijk korte jaren te voren zal gebouwd zijn. Zij stond aan de oostzijde van de Hoogstraat, achter de huizenreeks, ongeveer ter hoogte van het weeshuis der Broeders van Huibergen.

Vermoedelijk is het straatje ⁶⁶) ontstaan voor de toegang naar deze kapel. Zij was voorzien van een torentje, dat in 1507 dringend herstel nodig had en in 1595 als gevaarlijk voor de omgeving werd afgebroken. De kapel werd nog in 1671 als woning verhuurd.

Bij officiële gelegenheden werden de *‘ingelanden van Borchvliet tot drye reysen toe met den gesworen dienaere rechtelick de weet gedaen, te comparerene, erste in sinte Peters cappelle nae douwe costume, tot min heere drossart huys, daerna tot Borchvliet in de vierscaere’*.

⁶⁵ Meer recentelijk: Zie WA van Ham et al: [*De St Jacobskapel aan de Vismarkt*](#), 1976.

⁶⁶ Bedoeld wordt: Keizerstraat.

St. Gertrudiskapel te Borchvliet staat reeds opgegeven in het aarts-diakonale register van 1400 ⁶⁷). Over de plaats, waar het juist heeft gestaan, zijn de plattegronden het niet eens. Hogerberg tekent het ongeveer ter plaatse, waar de dijk van de Augusta-polder zich aansluit bij de hoogte van Oud-Borgvliet, terwijl Jacob van Deventer het schijnt aan te duiden aan het begin van de hoogten naast het Kijk in de Pot ⁶⁸). In 1445 doet Jan metten Lippen lezen *‘een misse in sinte Gertruden-capelle op sinte Gertrudenaltaer’*.

Als beneficianten van deze kapel vind ik vermeld:

- **Nicolaas van Lier**, na wiens bedanken de heer krachtens zijn heerlijk kasteel-recht het beneficie in 1505 schenkt aan Ladislaus de Aa, uit het bisdom van Kamerijk;
- van 1536-1548 heer **Jan Bloemaert**, die de verplichtingen doet vervullen door heer Jan Hermans (1536-' 44) en heer Willem van Woensdrecht (1547);
- in 1588 **Robert**, de zoon van de rentmeester Merten **van Cleve**; deze bedankt in 1572.

De administrateurs van de kapel moesten een afzonderlijke rekening bij de heer indienen, waarin zij in 1528 meerdere jaren te kort waren gebleven.

Nabij de kapel stonden drie godshuisjes voor ouden van dagen, welke in 1553 herstelling nodig hadden. Vooral op de feestdag van de patroonheilige werd het kapelletje druk bezocht.

⁶⁷ Sedert eind jaren 80 van de vorige eeuw is een nieuwe Gertrudiskapel gebouwd op nagenoeg dezelfde plek als eertijds. Zie [Waterschans 1989/4](#) en [websiteartikel](#)

⁶⁸ Zie voor de jongste inzichten ook de [Waterschans 1999-02](#)

Na het bedanken van Robert van Cleve wordt de rentmeester van het zuidkwartier opdracht gegeven *'tegen den aenstaenden Geertruyden-dach zal hy die cappelle chieren, gereet ende toemaecken ten dienste ende eere Gods, ende diezelve voer deze tijt gade slaen, die offerhande ontfangen ende mit administreren van dien voorts doen bij assistentie van de oude vrouwe, tot noch toe deselve capelle mede bewaert hebbende'*.

Leroy in zijne Notitia Marchionatus weet nog te vertellen van de ruïne dezer kapel in 1622, waarheen meerdere katholieken op de feestdag van St. Gertrudis ter bedevaart gingen en hun offerpenningen in de muurspleten neerlegden.

In de nabijheid dezer kapel lag een fontein met zoet water, welke vooral door de belangstelling van Frederik Hendrik beroemd is geworden. Wellicht stellen de lezers belang in een enigszins uitvoerige verklaring.

Afb 40 Fontein en Kijk in de Pot J de Grave 1671 [Rijksmuseum](#)

Naast het kasteel van Borchvliet lag vanouds een grote lusthof, waartoe ook een doolhof behoorde. Markies Antonius, die op het kasteel van Borgvliet meermalen doorluchtige gasten herbergde, o.a. Karel V, liet dit park vergroten en verfraaien. Zo kocht hij een gehele hoeve met huis, schuur, stal en erf *'om beede de doolhoff grooter te maecken'*, en zo spreken de rentmeesters in het vervolg van de oude en de nieuwe doolhof.

De oude doolhof wordt aangeduid: *'beneden de fonteyne'* en onder den markies Jan IV werd deze hof *'met het hoofken van plaisancien'* aan een tuinier verhuurd.

Het nieuwe deel van het park bestond uit *'den wijngaert met heur toebehoerten ende met den cruythoff ende met den nyeuwen doolhoff bij de fonteyne'*, en elders wordt deze laatste aangeduid *'oistwaerts van de fonteyne'*.

Bij deze fontein had de stal gestaan, welke voor de uitbreiding gekocht was, want in 1536 schrijft de rentmeester: *'op mijns heren stal, nu de fonteyne'* en: *'op mijns heren stal was bij de fonteyne'*.

Nu komt het mij waarschijnlijk voor, dat deze plaats dezelfde is als in een opdracht-akte van 5 januari 1505: *'een hoeve metter huysinghe dairop staende, gheleghen buyten de Boschpoorte an de strate, daer men nae sinte Gheertruydencappelle toegaet vast aen de drincke aldaer'*. De paardendrenk van 1505 was omgezet in een fontein in de lusthof van het kasteel.

Op Allerheiligen 1570 brak de oude of middeldijk door, waarbij de oude doolhof door het Scheldewater werd overstroomd. Een tweede en derde doorbraak had plaats de 4 en 21 oktober 1574 en wel in de *'dijk bij Heynken Bals hoff aen de fonteyne'*.

Vijftig jaren later wordt het kamp Kijk in de Pot aangelegd. Op verlangen van Frederik Hendrik wordt aan de Schelde een achtkantig

gebouwtje gemetseld rondom de fontein ([afb. 40](#)). Kende men toen de juiste plaats?

Het water werd geroemd om zijn helderheid, ja men meende zelfs, dat het geneeskundige kracht bezat. Al heel gauw schijnt de mode om dit water te gebruiken verlopen te zijn en Faure maakt zich ongemerkt tot tolk van de twijfel aan de bijzondere eigenschappen van dit water.

Ik geloof, dat aan de hand van deze gegevens niemand enige band zal willen leggen tussen de devotie der katholieken tot de H. Gertrudis en de bron hier aan de Schelde. Vóór de hervorming bestond deze blijkbaar ook niet ⁶⁹).

In 1930 werd voor het [Polygoonjournaal een filmpje](#) gemaakt ter gelegenheid van de hernieuwde exploitatie van de *vermeende* Gertrudisbron. Heden ten dage bestaat twijfel of de eerdere bron daar is gelegen, ofschoon er wel een gemetselde put is gevonden. Zie ook [Waterschans 1989-4](#)

⁶⁹ Ook in de 'moderne tijd' werd het water commercieel gebruikt. Zie [website Geschiedkundige Kring](#) en [Waterschans](#).

De opnieuw gebouwde [Gertrudiskapel](#) aan de Scheldelaan staat op nagenoeg dezelfde plaats als het middeleeuwse origineel

Kloosters en gestichten (alle verdwenen)

Het **hospitale of gastenhuis** alhier ontving reeds in 1246 van Godfried van Breda een legaat van drie Leuvense ponden. In de 14e eeuw zeker beschikte deze instelling over het terrein begrensd door de Wouwsestraat, Gasthuis- of Blauwehandstraat, Kettingstraat en Pape Norijsstraat, nu Oude Wouwsestraat ⁷⁰). Tot nu heb ik geen enkele aanwijzing gevonden, dat dit huis door kloosterlingen bediend werd. In 1441 schonk de stad 14 pond *‘ter hulpen van de timmeringe ende metselrien’*, terwijl in 1471 in *‘eenen bogairde achter tgasthuis’* een gebouw werd opgericht *‘omme de zieken van der haestige ziecken te logeren’*. Met de oprichting van een nieuw ziekenhuis buiten de Wouwpoort werd besloten *‘d’oude gasthuys met zijnen kerckhoff te doen prophaneeren’*. Voor de verdere lotgevallen zie St. Maartenskapel en het Militair Hospitaal.

Het **St. Elisabeth gasthuis** buiten de Wouwpoort. Reeds in Augustus 1478 kreeg de stad een aanbieding *‘van eenige joncfffrouwen ende zusterskens uut Hollant om een godshuus alhier te funderene’*. Wanneer zij van haar oversten toestemming verkregen, zou de stad haar een bijdrage van 25 gulden schenken tot aankoop *‘van erffenissen buyten de Woutse poirt’*. Het blijkt niet, of dit plan tot uitvoering is gekomen.

Niet lang daarna moeten zich hier toch geestelijke zusters gevestigd hebben, afkomstig uit het Grote Gasthuis van Leuven, dat vooral door de tussenkomst van Margaretha van York een algehele hervorming naar de Windesheimse geest had aangenomen. Het waren

⁷⁰ Thans Korenbeursstraat

Augustinessen, welke zich 9 januari 1522 stelden onder de prior van Groenendael bij Brussel.

De stichting erkende Katharina Knappers als ‘fundatersse’, welke bij akte van 14 juli 1515 aanzienlijke inkomsten beschikbaar had gesteld. Zij was een dochter van Nicolaas K. en Elisabeth uit Reimerswaal en gehuwd met mr. Willem Coelgeenensoon, die lange jaren burgemeester van de stad was. Haar echtgenoot had reeds in zijn testament inkomsten geschonken voor het naar hem genoemde St. Willemsgasthuis, waar 13 oude mannen moesten worden opgenomen en verpleegd; naar hun kleding werden zij later ‘Blaubroers’ genoemd. Aan dit zusterklooster besloot Jan III bij oorkonde van januari 1525 op te dragen de verpleging der zieken. Bij die gelegenheid hief hij het gasthuis in de Wouwsestraat op, deed een nieuwe inrichting openen in de Rozemarijnstraat voor zwervers en vagebonden (het Rabauwenhuis) en schonk inkomsten voor het bouwen van *‘een goede bequame edificie van dormiter, refteren ende beyaert voir de zusters naervolgende de patrones daeraff gemaect’*.

Dezelfde Coelgeenen schonk in zijn testament een aanzienlijk legaat aan dit ziekenhuis, dat op verzoek der executeurs bestemd werd tot het bouwen van een pesthuis.

Door verschillende omstandigheden had het gasthuis voortdurend met geldgebrek te kampen. Op bevel van de la Garde, 3 januari 1582, werd het gesticht afgebroken en de zieken ondergebracht in het St. Margrietenklooster.

Op de plattegrond van Van Deventer wordt heel duidelijk de plaats van het gasthuis aangegeven: aan de weg tegenover het (huidige) stationsgebouw tussen de Parallelweg en het baantje naar de Balsche baan en een weinig verder, waar deze weg zich verenigt met de straatweg naar Wouw, de leprozenhuizen.

Op de kaart van J van Deventer uit 1560 zijn zowel het St Elisabeth gasthuis als het leprozenhuis aangegeven. [WBA](#)

Een voortzetting van dit ziekenhuis is het stedelijk gasthuis, dat in het laatst der vorige eeuw het St. Catharinagesticht heeft verlaten, - en van het St. Willemsgasthuis: het oud-mannenhuis in de Goudenbloemstraat.

Onser Vrouwen broeders van Mechelen of Carmelieten hadden hun cellen tussen de Coevoetstraat en het Vrijthof met een uitgang in de Huijbergsestraat. Reeds in 1403 woonden zij hier. In 1488 werden hun huizen gedekt met tichelen).

Met volmacht van Mr. Pieter Lupus '*doctoir in de godheyt en prior des goidshuys van de Carmelieten binnen Mechelen*' wordt 18 April 1578 een huis in de Rozemarijnstraat verkocht aan Huybr. Peeters, secretaris van Huijbergen.

Cellezustersklooster aan de huidige Huybergsestraat. Zie ook WA van Ham, [Historische Stedenatlas](#).

Cellezusters aan de zuidzijde van de huidige Huijbergsestraat met de georiënteerde kapel ⁷¹) op het achterterrein, zoals op de [plattegrond van Hogerberg](#) duidelijk staat aangegeven.

Deze kloosterlingen woonden reeds in 1397 in deze stad. Bij de algemene plundering in 1580 werden zij vermoedelijk gespaard, wellicht omdat zij *‘altijd gestaen hebben en nog staen onder de wereldlijke jurisdictie van de magistraat, buiten alle autoriteyt der geestelijckheyt en alle stadlasten, hoe ook genaemd, gedragen hebben’*.

⁷¹ Naar het oosten (orient) gerichte kapel.

Op last van prins Maurits, 2 Juni 1600, kregen de moeder en drie conventualen een jaargeld van 25 Karels gulden. In haar plaats werden in 1603 leken-vrouwen aangenomen ter verzorging *‘van die mette contagieuse siecte geïnfecteert zijn’*. Nadat de besmettelijke ziekte had opgehouden, nam de magistraat 28 februari 1606 het besluit ‘het celle sustersconvent’ af te breken, de meubelen te verkopen en het aanwezige lijnwaad te schenken aan het gasthuis. Het besluit schijnt niet geheel te zijn uitgevoerd, daar in 1613 Abraham Coster, de predikant van Woensdrecht, Ossendrecht en Putte, zijn intrek kon nemen in het cellezusteren klooster.

St. Margrieten-klooster in het blok tussen de huidige Minderbroedersstraat en de Vismarkt, op het uitgestrekte terrein, heden ingenomen door het St. Catharinagesticht. In de Geweldigerstraat lag de Grebbe open en zo werd het klooster in de regel aangeduid als: ‘boven de grebbe’ of *‘aen de noortzijde van de grebbe’*.

Omstreeks 1430 worden in deze buurt voor het eerst zusters aangetroffen, vermoedelijk Grauwzusters. In 1461 vraagt Jan metten Lippen de bisschop van Luik toestemming er te mogen bouwen *‘eene capelle ofte kercke met autaren ende kerckhove daeraen liggende’* voor de zusters van de regel van de H. Franciscus uit het klooster te Hasselt.

Plechtig werden de zeven zusters, met Barbara van Aerschot als overste, 21 september 1461 te Bergen ontvangen. In 1470 was het aantal zusters geklommen tot 36; op verlangen van Jan metten Lippen namen zij 16 Augustus van dat jaar de strengere regel van de H. Augustinus aan en sloten zich, na bekomen verlof van de paus in 1475, aan bij de congregatie van Windesheim. De overste van Groenendael

Op de kaart van J Hogenberg uit 1581 zijn zowel Margrietenklooster, St Jacobskapel en Minderbroederklooster te zien. [WBA](#)

werd in 1486 belast met het toezicht, zodat de rectoren kloosterlingen van deze gemeenschap waren.

Na de aanneming van de Augustinessen-regel werd het Bergse klooster, ter herinnering aan de kort geleden overleden weldoenster Margaretha de Saint-Simon, geplaatst in de bescherming van haar patrones met bijvoeging: in het dal van Josaphat ⁷²).

⁷² Zinnebeeldige naam (= „Jahwe richt”) voor de plaats, waar volgens de profeet Joël (3.2,12) de aan Israël vijandige volkeren geoordeeld zullen worden, waaruit de meening voortkomt, dat aldaar het Laatste Oordeel zal plaats vinden. Zie [Christipedia](#)

In 1517 bouwden zij een nieuw pand. Dit klooster stond bekend als zeer rijk, zodat de plunders in 1580 er een welkome buit hoopten te vinden. Reeds in 1542 en 1546 werd het echter vrijgesteld in het betalen der beden 'en consideration de leur povreté' en bij de overstromingen van 1570 en '74 verloren zij de inkomsten in de polders rondom de stad.

In 1551 waren ook de zusters van het eeuwenoude Emaus onder Hildernisse opgenomen in Sint Margriet. Bij de plundering door *'soldaten en eenighe borgers'* in 1580 waren de kloosterlingen, 23 in getal, verjaagd uit haar woning. Bij besluit van 2 december 1580 werden twee schepenen als beschermers aangewezen, zodat zij haar klooster weer konden bewonen.

Langzamerhand namen meerdere zusters de wijk naar Antwerpen, waar zij door de goede zorgen van de bisschop in een convent van haar orde werden opgenomen.

Na de afbraak van het gasthuis buiten de Wouwpoort werden de zieken met de zusters hierheen overgebracht.

Overste der gasthuiszusters was Anna Blyenborch (reeds in 1585), der Sint-Margrietzusters Anna Keyser (in 1589 zeventig jaar oud), welke tot procuratrix had Catharina Dijcx. Daar de beste zusters het klooster verlieten, is het geen

Gevelsteen uit 1631 zoals deze in 1979 vanuit de Geweldigstraat te zien was.

wonder, dat er spoedig ernstige klachten werden geuit over de verhouding tussen verpleegsters en zieken, voor het grootste deel soldaten van het talrijke garnizoen.

De Engelse gouverneur Thomas Morgan stelde 7 november 1589 een instructie vast voor de gasthuisvader, Hendrik Foorde, een sergeant van de compagnie Engelsen onder kapitein Asselton.

Zooals de gedenksteen in de gevel aanwijst, werden in 1631 de woningen als gasthuis gebruikt verbouwd, terwijl de woningen aan de Vismarkt werden ingericht tot weeshuis.

In 1837 werden religieusen uit het gasthuis te Breda belast met de verpleging der zieken ⁷³).

Minderbroeders op het onbebouwd terrein tussen de oostzijde van de Moutmolen-, nu Minderbroedersstraat en de weg langs de vesten. Uit de tekening op de plattegrond van Hogenberg ontwaart men heel goed de vierkante vorm van de kloostergebouwen, waarbij de kerk de zuidzijde inneemt; tot haar leidt een pad recht uit de Minderbroedersstraat.

Op verzoek van Jan metten Lippen vestigden zich hier de Minderbroeders: *‘anno 1464 de 12en Meye op Sinte Servaesdach quaemen de minnebroers tot Bergen alhier’*.

De kloosterkerk wordt gebouwd in 1473, en in 1487 wordt door de heer aan de kerk aangebouwd onder afzonderlijk dak een eigen ‘oratoir’. Om de vier jaren maakten twee paters uit dit klooster een pelgrimstocht naar Jerusalem: de burgers, die hen vergezelden, werden bij thuiskomst opgenomen in de broederschap, welke Jan

⁷³ Het begin van huize St Catharina en de Franciscanessen van Bergen op Zoom; Rosa de Bie werd de eerste overste. Zie D. Verhoeven & A. v. Heijst, *Zusters van 't Ketrentje*, 1838-2013. En [hofzaallezing 2014-IV](#)

metten Lippen na zijn tocht naar het H. Land schijnt te hebben opgericht. In verband hiermede vond ik in de heerlijkheidsrekening een eigenaardige bijzonderheid: *‘Brixius den boeckbinder, van eenen brunen scoen te maken, die men te Jerusalem seynden soude vore d’observanten aldaer beset by mynen ouden heere, zoe de droisate dat oic affirmeerde’*.

Generaal kapittel werd hier gehouden in Augustus 1473 en juli 1502. De Minderbroeders vielen als eerste slachtoffers der nieuwgezinden: op 15 augustus 1580 werd geheel het klooster met de kerk uitgeplunderd en werden de inwoners op straat gezet. En onder de eisen, welke ‘die van de gereformeerde religie’ aan het stadsbestuur stelden, komt op de vierde plaats: *‘dat men die van de religie overlevere de sleutels van het Minnebroedershuys, om eenen van de predicanten daerinne te moghen logheren’*.

Na enkele jaren, in 1586, besloot het bestuur de overblijvende ruïnen af te breken en de materialen in de stadsschuur op te bergen, daar *‘de minnebroeders kercke oft het residium van dyen dagelycx wordt meer en meer gedemolieert ende geheel gebroken’*.

Op het kerkhof wordt in 1605 ‘een nyeuw poyerhuys’ gebouwd ⁷⁴), en de drossaard W. v.d. Rydt deed er in 1623 een bogaard aanleggen, de vijvers uitdiepen en voorzien van vis *‘tot grooten chierate van de plaetse aldaair’*.

Bij het bouwen van de huizen voor de militaire wasbazen rondom 1858 werden daar meerdere zerken opgegraven, afkomstig uit de kloosterkerk. Waar deze zerken zijn opgeborgen, is mij niet bekend ⁷⁵).

⁷⁴ [Kruithuis Dumont](#), door Min. V Oorlog gesloten in 1920, gesloopt in 1925. Zie ook Waterschans 1968: [Tussen Hospitaal en Bleekveld](#)

⁷⁵ Mogelijk zijn ze niet ‘opgeborgen’, maar gewoon verkocht. In het boekje [St Gertrudis van Nijvel](#) vermeldt F Gieles vanaf pag 47 *‘Een grafsteen in de*

Het **Cellebroedersklooster**⁷⁶⁾ aan de oostzijde van de Lange Nieuwstraat, heden de Korenbeursstraat. Het juiste jaar van hun vestiging in deze stad staat opgetekend in de stadsrek. 1474 - 1 Maart - 1475: *'opten Villen dach van julio gesconcken den Cellebroederkens, alsdoen hier gecomen: III potten wijns'*.

In 1478 schonk hen de stedelijke regering 200 ponden grooten brab. in vier achtereenvolgende jaren uit te betalen *'in hulpe huerer tymmeringhen'*; in 1484, 600 tichelen, 16 fannelen en 14 vorsten. Wellicht was dit voor het dak van de kapel, welke zeker in 1491 reeds gewijd was, en wel *'opten XVlen dach van Augusto, dwelck was den dach van der kerckwidinghe'*.

In 1493 sloten de broeders een overeenkomst met de stad, waarbij zij erkenden, dat de kloostergebouwen het eigendom van de stad waren. De congregatie der Cellebroeders kende in elk huis maar een of twee priesters voor de geestelijke bedieningen, de overige leden der gemeenschap waren 'lekebroeder' en hadden voor taak de ziekenverpleging aan huis.

In 1579 waren er slechts twee kloosterlingen overgebleven, de overste Christiaan Cammekens met een socius. Bij het bespreken van plannen om een deel van hun inkomsten te bestemmen voor het ziekenhuis, werden tegen beide Cellebroeders ernstige klachten ingebracht en wel van dien aard, dat de overste gevangen werd gezet op de Steenpoort⁷⁷⁾.

Klaverstraat' een niet nader gedateerde grafsteen die als kelderafsluiting in gebruikt. Mogelijk is deze van deze begraafplaats afkomstig.

⁷⁶⁾ Dit klooster is afgebeeld op de weergave van het [straatgevecht in 1581](#)

⁷⁷⁾ Met de Steenpoort is vermoedelijk toch de [Gevangenpoort](#) bedoeld.

Alleen de persoonlijke tussenkomst van zijn provinciaal, broeder Pieter Willems, heeft erger voorkomen, want in de vergadering van het Leenhof werd reeds als voorbeeld aangehaald, dat ‘in voerleden tyden hier eenen cellebroeder is gehangen geweest by vonnisse van wethouders deser stadt’.

Ik vermoed, dat de verzorging der pestlijders reeds aan de Cellebroeders ontnomen is geweest, daar in 1577 een meester Cornelis Verdonck ‘pestmeester’ genoemd wordt.

Na de overgang der stad naar de Hollandse zijde worden door de stad in 1582 als ziekenverplegers aangenomen meester Gilles van Kouwendael, pater en Augustijn van Huyst, medepater.

Na meerdere onderhandelingen vaardigde prins Maurits 15 december 1597 het besluit uit om de gebouwen en inkomsten van dit klooster te bestemmen tot weeshuis. De bescheiden *‘aengaende den convente van de Cellebroeders, berust hebbende onder den droisaerd Lion saliger’* werden van stadswege in Augustus 1608 geïnventariseerd.

Omstreeks 1699 werden de gebouwen gedeeltelijk afgebroken en de wezen geplaatst in een gedeelte van het St. Margrietenklooster, en wel aan de Vismarkt. Het later uitsluitend Protestants weeshuis ⁷⁸⁾ werd in 1884 verplaatst naar het huis de Blauwe Hand, in de 16e eeuw de brouwerij van de markies.

Een afbeelding van dit klooster werd getekend door Hogerberg in het [Straatgevecht](#) ⁷⁹⁾; op de plattegrond staat de kerk een huis verder in de straat.

⁷⁸⁾ In de loop der tijd is er nogal getouwtrek geweest omtrent de status van het weeshuis. Zie onder meer: Boeree, Th A; [Enkele bijzonderheden over het Bergse weeshuis](#) waarin opgenomen Levelt HJ; *Beknopte geschiedenis van het Bergen op Zoomsche weeshuis* en Daeter, B; Het Bergs Protestants Weeshuis, 1998.

⁷⁹⁾ In de Lange Nieuwstraat naar de Verloren Costpoort, nu Korenbeursstraat.

Het **Begijnhof** even buiten de Verlorencostpoort is een der laatste stichtingen van Jan metten Lippen.

Uit het heerlijkheids-archief meen ik te mogen opmaken, dat meerdere malen stappen gedaan zijn om hier een Begijnhof gevestigd te krijgen. O.a. werd in oktober 1445 door Jans jeugdige gemalin *'haestelike eenen brieve aengaende den saken van de begynen uut Hildernisse'* gezonden aan *'mynen jonker'* te Middelburg, waar hij ook een bezoek had gebracht aan het Begijnhof.

Blijkens de stadsrekening 1446-47 schonk de stad dat jaar niet alleen een bijdrage voor harde dakbedekking aan *'den beghinen'*, maar ook, nog een som gelds *'den susteren int begijnhof in hulpe hare timmeringhe, die sy nootelicken te doen hadden'*.

Bijna veertig jaren later, in 1482, is er een rechtsgeding voor de raad van Brabant *'aengaende den beghijnhove'* en wordt *'de erve van den beghijnhove'* door commissarissen uit die raad getaxeerd.

In 1484 worden te Herenthals en te Mechelen aangevraagd 'copien van der institutien van den begijnhove'. Eindelijk bij akte van 14 december 1490 hadden de deken en het kapittel der St. Geertruikerk de plannen goedgekeurd, waarop de pauselijke goedkeuring verkregen werd 28 augustus 1495 en die van de diocesane bisschop 6 november 1498.

Het verplichte jaargeld voor de pastoor was voor een goed deel verkregen uit een legaat, dat Aeghte Backers en hare dochter in 1489 aan de stad hadden vermaakt.

Het leenhof nam 26 April 1495 het besluit, *'dat men 't begijnhof, dat langhe in wesen es, leggen sal buyten de Woutse poorte aen de noortzyde, ende beghinnen soe men alderierst sal connen ende moighen'*. Op allerlei wijzen werd het bouwen van het hof door de

regering gesteund, zodat in November 1498 kerk en begraafplaats door de wijbisschop van Luik konden ingewijd worden.

In de omsluiting van het hof stonden nog in 1550 woningen van wereldlijke personen, *‘welcke die selve gebruycken naer hair geliefte tot banquetteren, bollebanen te houdene ende diergelycke’*.

De Begijnen werden bij de plundering in November 1580 verjaagd en reeds veertien dagen nadien werd besloten ‘de materialen van de kercke ‘ te verkopen. De andere huizen deelden spoedig hetzelfde lot. De grafzerken uit de kerk werden in 1673 opgezonden naar 's-Gravenhage, waar zij verwerkt werden aan het Mauritsshuis ⁸⁰⁾. Op de plaats, waar dit gesticht heeft gestaan, werd omstreeks 1590 *‘een nieuw bolwerk gemaect’* ⁸¹⁾.

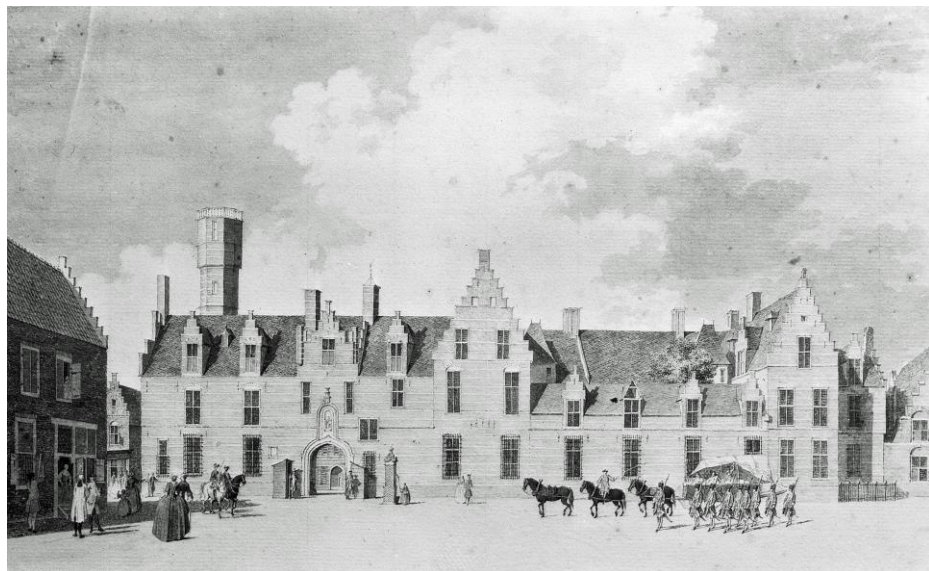
Het begijnhof buiten de poort, zoals weergegeven op de kaart van Hogenberg (zie [afb 5](#))

olering aan de zuidzijde Zoom, hoek
[n het](#)

blootgelegd. Het Hof zelf lag meer richting stad, en is bij de aanleg van het ravelijn Op den Zoom grotendeels verdwenen. (zie ook H. Levelt; [Het begijnhof buiten BoZ](#), 1924

Afb 41 Voorgevel van het Markiezenhoef (sec)

Afb 42 Het Markiezenhof vanaf Beursplein. Naar eene teekening van de Beyer [RCE](#)

Bijzondere gebouwen

Het **Markiezenhof** ([Afb.41](#) - [47](#)). ⁸²⁾

Het is wel waarschijnlijk, dat de heren van Breda vóór de verdeling in 1287 een eigen huis in de Scheldestad hadden. Voor de eerste maal vind ik ‘myns heren hof’ genoemd in een schepenbrief van 1385. En uit de oudste heerlijkheidsrekeningen (1385-1396) blijkt, dat Hendrik II van Boutersem er zijn vaste verblijf had. In 1393 wordt door Hein Docken ‘*de fauten ghemaect bynnen mijns heren herberghe tot Berghen*’ ⁸³⁾. Hiervoor werden geleverd 22.000 stenen en 100 voeten ‘trappen’.

⁸²⁾ Bij het bekijken van de foto’s dient bedacht te worden dat deze gemaakt zijn in 1924, toen het gebouw nog als kazerne in gebruik was. Sedert de restauratie in de zeventiger jaren van de vorige eeuw is het Markiezenhof het luisterrijke stadspaleis zoals de vroegere eigenaren het zelf wellicht nooit hebben gezien.

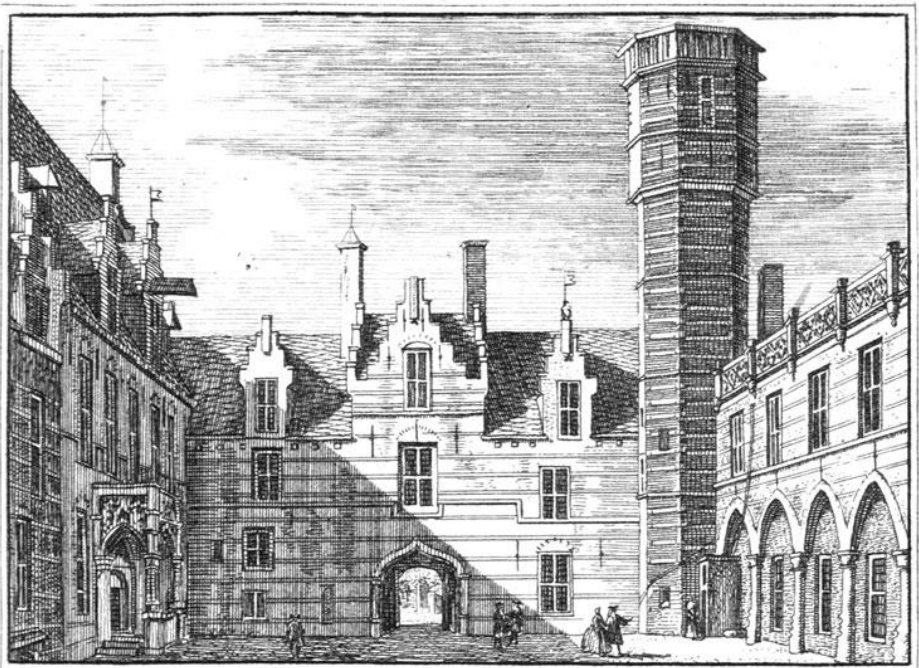
⁸³⁾ Vaut – verwelf ([Middelnederlandsch woordenboek](#))

Afb 43 Hofstraatje, naar een steendruk van Asselbergs

Meer uitvoerige bouwberichten worden gevonden in de rekeningen van de rentmeester van Jan metten Lippen. Om deze met meer vrucht te kunnen volgen, zal ik hier eerst laten volgen een beschrijving van het hof uit het begin der 19e eeuw, welke ik overnam uit een handschrift in de collectie-Cuypers.

Het Markgraven- of Princenhof staat aan de oostzijde van de Lange Mee- of Fortuinstraat ⁸⁴⁾ over de Beurs. Het is een zeer uitgestrekt gebouw of liever een samenhang van verscheide gebouwen, alle in de gothieke smaak in verschillende tijden aangelegd, zijnde waarschijnlijk omtrent 1290 door Gerard van Wezemale gesticht, doch daarna aanmerkelijk vergroot, vooral door de heren van Glimes, wiens stamwapen niet alleen boven de poort of voornaamste ingang ⁸⁵⁾, maar op meer plaatsen, werd gezien.

Afb 44 Binnenplaats I van het Markiezenhof (J. Craandijk)

Dit hof bevat binnen deszelfs bebouwde omtrek drie open plaatsen of *basses cours* genaamd, rond welke de onderscheide gebouwen, kamers, vertrekken en andere noodwendige verblijven zijn aangelegd.

- I. Tot de eerste van de open plaatsen ([Afb. 44](#)) gaat men in door de grote poort over de Beurs, zijnde deze plaats rondom met gebouwen bezet, als aan de noordzijde een reeks vertrekken en kamers, die laatstelijk verstrekt hebben tot de woning van de Raad en intendant van Mattemburg († 30 oktober 1790 ⁸⁶), benevens een overwelfde en voor het vuur beveiligde archiefkamer ⁸⁷); aan de oostzijde, de griffie, de leenkamer, zijnde een schoon vertrek over enige jaren door schoon stukadoorwerk aanmerkelijk verfraaid, de

Afb 45 Bakkerij (mei 1924)

⁸⁶ [Taxandria 1903: p 202.](#)

⁸⁷ Anno 2018 ingericht als Mariakapel.

poort om tot de tweede basse-cour te gaan benevens een nog daar naast zijnde kamer.

De zuidzijde bevat de zaal van de heilige Christoffel, dus genaamd naar de afbeelding van die heiligen, welke boven de schoorsteen in steen uitgehouwen is. Aan de westzijde heeft men de poort langs welke men inkomt, de portierswoning en enige vertrekken, die gemeenschap met de gebouwen der noordzijde hebben.

- II. Op de tweede basse-cour of open plaats is de woning van de concierge, de brouwerij, de broodbakkerij, ([Afb. 45](#)), de koetshuizen (remisen) en stallen zo voor paarden als voor muil dieren.
- III. De derde basse-cour ([Afb. 46](#)) is een langwerpige vierkante plaats met blauwe Namense stenen bevloerd; aan de westzijde heeft men een lange overwelfde gang, welke op colommen rust en welke tot verscheiden woningen en vertrekken de toegang geeft, als mede tot het zoogenaemt prince-kwartier, zijnde een afzonderlijk gebouw door Maurits, prins de la Tour d' Auvergne ⁸⁸) op het laatst der 17e eeuw aangelegd en uit verscheiden ruime zalen, kamers en kabinetten bestaat, die alle hun uitzigt hebben op een fraaie bloemtuint, aan welks einde een groot gebouw is, voorheen tot een vogelvlucht geschikt. Agter dit gebouw is nog een grote tuin, thans in de Engelse smaak aangelegd, welke een uitgang op het klinkerplein aan de Vismarkt heeft.

⁸⁸ Frederique Maurits II de la Tour d' Auvergne, graf van Auvergne was gehuwd met Henriëtte Francisca von Hohenzollern. Zijn zoon Francois Egon heeft in 'Prncequartier' voorzien van een nieuwe (franse) gevel. Daarvoor werd de er achter staande huiskapel afgebroken.

Afb 46 Derde bassecour van het Markiezenhof (mei 1924)

Behalve de aangehaalde zalen, kamers en vertrekken heeft men nog verscheide mindere aanzienlijke plaatsen, zalen en keukens etc, alle gelijkgronts, zijnde de vertrekken op de eerste verdieping ten naasten bij als beneden afgedeeld.

Voorheen pronkte dit hof met een zeldzame hoge toren van een achtkantige gedaante ([afb. 44](#)), welke bij yder verdieping verbreedde en dienvolgens van boven merkelyk breder dan beneden was. Deze toren door ouderdom bouwvallig wordende, is in 1780 tot op de hoogte der overige gebouwen afgebroken, nadat alvorens in 17..⁸⁹) de prins van Auvergne de spits die dezelve voorheen dekte er had doen afnemen en met een sierlijke balustrade deed omringen. Ook was deze

⁸⁹ In 1708 volgens Faure.

toren merkwaardig, wijl dezelve aan de noordzijde verscheidene voeten overhelde, hetgeen men zegd, dat opzettelijk bij de opbouw zoude zijn gedaan, tenminste is het zeker, dat aan de grondslagen, die inwendig gedeeltelijk voor een trap der kelders dienen, geene de minste sporen van verzakking zijn te zien’.

(tot zo ver de tekst uit het handschrift Cuypers)

Afb 47 Exercitieplaats met de achtergevels der gebouwen aan de eerste binnenplaats rechts, en het jongste gedeelte van het Markiezenhof links. (mei 1924)

Het jongste gedeelte is het Prinsenhof, opgetrokken tussen de Grebbe en de huizen aan de noordzijde van de Kortemeestraat ([Afb. 47](#)). Hier werden kort voor 1532 door de heer aangekocht: *'het huis neffens mijns heren huys, geheeten den cleyngen mortier, ende daerneffens eenen huyse geheeten Trepken'*. Dit laatste huis droeg ook de naam van *'den Ouden Salm'* en stond blijkens een opdracht van 1505 op de hoek van de Kortemeestraat. De eigenaar, een 'keteler of plattijnmaker' ontruimde in 1534 *'t Moortierken'*, dat in 1551 een open plaats was, dus afgebroken was.

Over de Grebbe lag hier een brug, welke in onderhoud was bij de heer en m.i. toegang gaf tot het oudste hof, dat stond aan de binnenplaats onder III aangeduid ⁹⁰). De heerlijkheidsrekening over het jaar 1435-'36 immers boekt: *'doe men die nieu brugge maecte over mijns jonckeren hof tot Bergen, was daer nedergevallen mijns jonckeren muer van Jan Pecx erve plach te sine ende was gestort in die grebbe'*.

Over de inrichting van dit oudste hof vermeldt de rekening van 1437-1438 eenige bijzonderheden:

'gedect op mijns jonckeren huus, dat Jans van Herlair was, optie schrijfcamer: 4½ duizend riets;

- op die voors. schrijfcamere, die camere boven in 't groot huus, ende dat cleyng camerken aen de schrijfcamere verhemelt ende dat oude verhemelt afgebroken;

- verscoeyt den muer van der voirs. schrijfcameren, verkocht die carteelen voren, die wintbergen achter op beide zijden, ende vermetst die dore midden in den huys'.

Plan heeft er ook bestaan *'die oude cameran af te leggene ende te doen vermakene'*, waarvoor 8.000 tegelen werden gekocht.

⁹⁰ De 'kleine binnenplaats'.

Nadat Jan II zelf het beheer in handen heeft genomen, worden grote herstellingen uitgevoerd, o.a. aan het *'verscoeyen van den langen huuse'*.

In 1441-1442 metselt meester Henrick van Antwerpen aan de *'windelsteen'* ⁹¹), waarvoor hij 34 voet *'dacklijsten'* levert; *'de cappe van den windelsteene'* is groot *'3 royen, 1 derdendeel en 4 duumen'*; boven in de wenteltrap wordt in 1444 door een schrijnwerker *'eenen nieuwen contoire'* gemaakt. In *'de sale'* moest in 1445 *'Jan de beeldeverwer eenen sinte Kerstoffels ende III kandelaers verwen met gruenen'*, en in *'de grote eetkamere, waarboven tportael was ende kontoer'*, stond evenals in *'mejoncfr. camere'* een schoorsteen.

In 1440 wordt opgetrokken *'den muer vore ter straten'*. Waarschijnlijk is deze later gemaakt tot de lange overwelfde gang met kolommen, want in 1521 werd *'gedect opte galerye van den ouden hove'*, dezelfde voorzeker als in 1525, toen een *'galerye gelegd met thyras ende thegelsche steenen, dwelck nyet gehouden en heeft, zoo dat tselve is opgenomen geweest ende*

Afb 48 Laat-Gotisch poortje in een gang achter de gebouwen aan de Marktzijde van de eerste binnenplaats

⁹¹ Wenteltrap

daarna mit loot overleet' ⁹²⁾ Bij de aanbouwing van het Prinsenkwartier zal deze galerij overbouwd zijn geworden.

In de laatste tien jaren van zijn leven ondernam Jan metten Lippen een verbouwing van zijn hof, waarvoor de stad hem een subsidie schonk van 2.000 Rijnguldens in drie jaren tijd te betalen. In ruil daarvoor schonk de heer bij brieven van April 1485 meerdere privileges, bekend als het 'privilege van de zaal'. Van de uitgaven voor deze bouw kennen wij alleen de eindcijfers: 198 ponden in 1485; 537 ponden in 1486 en 113 ponden in 1487, *'also dat blijktt bij eenen bouck'*, Deze 'nieuwe sale' zullen wij denkelijk moeten vinden in het huis, dat de noordzijde van het kleine binnenplein afsluit en met zijn hogen puntgevel aan de straat staat.

Zijn opvolger was met dit verblijf niet tevreden en reeds een jaar na zijns vaders dood wordt een begin gemaakt met de bouw der kapitale huizen rondom het grote binnenplein I.

Van deze werkzaamheden hebben de heerlijkheidsrekeningen ons gelukkig meer bijzonderheden geboekt. Vooreerst weten wij met zekerheid, dat de bouwmeester is Anthonie Keldermans. Jaarlijks werd hem, van 1495-96 af, een jaargeld betaald van 12 cronen *'omdat hy tot myns heren nyeuwerck toe sijn sal'*, boven de daglonen, in elke rekening juist opgegeven. In het jaar 1511 - '12 neemt voor het eerst zijn zoon Rombout Keldermans een gedeelte der werkzaamheden over, die al spoedig een vast jaargeld ontvangt. Naast de uitbetaling in de rekening 1521 - '22 verantwoord staat aangetekend: *'ordineert myn heere hem vortan gheen gaigen te geven'*. De voornaamste

⁹²⁾ In de vergadering van de rekenkamer, 21 Juni 1525, wordt genotuleerd: *'Pieter de Keysere ende de thyngieter comende van Lalais ende gevisiseerd hebbende de looden galerie van tsapelhuys aldair, ghedain heir rapport voor mijns heren raidt, daraf men zal adverteren mijnen here'*.

metselaar was Pieter de Keyser uit Bergen op Zoom, die in de volgende rekeningen met Anthonis van Bouloingen advies geeft over uitbetalingen voor afgeleverd werk.

De eerste werkzaamheden, waarmee Anthonie Keldermans belast werd, waren het aanbrengen van verdiepingen op de zaal in 1484 begonnen: *'Gheert Walraven, die genomen heeft ten minsten pryse ende hem besteedt: den solder te leggene boven de zale tot Bergen, den hoochsten solder de ribben te verhouden, te scharen, te bespreyen - den sagers die tspreytsel ghesaecht hebben, ende hebben gesneden 191 sneden'*. Uit een andere post blijkt dat *'de cameran boven de zale'* met wagenschot werden bekleed.

Enige jaren werd vermoedelijk niet gebouwd, maar in 1504 wordt het werk flink aangepakt: *'het nyeuw werck in myns heren hof te Bergen op Zoom begonst XXe Aprilis XVe viere nae Paesschen tot ultimo Septembris eodem anno: bottelrye, salette, cokene met gardemangier ende alleye heeft gecast in witten steen, backsteen, calck etc.: 766 ponden'*.

De volgende rekeningen hebben ons slechts de eindcijfers der uitgaven bewaard: 1682 ponden in 1505; 1573 ponden in 1508; 1397 ponden in 1509; 823 ponden in 1512; 349 ponden in 1513; 321 ponden in 1514 en 188 ponden in 1515 (rek. 1498, '99 en 1500; 1510 en 1511 ontbreken).

De grote St. Christoffelschoorsteen, waarvoor het beeldhouwwerk in Mechelen werd gereed gemaakt, werd in de zomer 1521 geplaatst ([Afb. 53](#)); in het najaar werd de overhuiving aangebracht door Laureys de steenhouwer, die Keldermans naar Bergen op Zoom zond. Ter beoordeling, wáár juist de schoorsteen werd geplaatst, kan nog de volgende post dienen uit de rekening 1521-22: *'ontfangen veynsterie rabat mit den calumpnens ende mit den derpels ende latteylen tot 1¹/₁'*

crucsvейnster tot behoef van den veynsters aen de nyeuwe schouwe in de zale'. Het volgende jaar werden 'ter ordonnancie van mynen heere ter relacien van Anthonis van Bouloingen ende Pieter de Keyser' geveerd 'drie veinsteren in de zale ende de schouwe'.

Afb 53 Schoorsteen in het stadhuis afkomstig uit het
Markiezenhof ([RCE](#))

De achtkantige toren in den noordwesthoek van het grote binnenplein werd in 1523 aangeduid als *'den groten thoren, daer den zeeridder opstaet'*.

In hetzelfde jaar werd ook het dak van de kapel met leien gedekt. Volgens Faure *'était la chapelle garnie d'une belle tribune et d'un buffet d'orgues qu'on ne faisait pas difficulté de comparer à celui du fameux chateau de Versailles'*.

Na de dood van Jan IV in Spanje werd door Alva beslag gelegd op al zijn nagelaten goederen. De meubelen van het hof werden ingepakt en naar Antwerpen vervoerd om verkocht te worden. Het meubilair der kapel werd later teruggevoerd, zoals blijkt uit de rekening van de rentmeester Jaques Mahieu over 1576-'77: *'bet. joncheer Simon van de Werve de somme van 29 karolusguldens 2 st. voer de rembourchement van ghelycke somme, die heer Dyerick van de Werve betaelt hadde voer het rantsoene van zeecker drie grote stucken schilderie, eenighen ornementen, tsamen dienende totte cappelle van tgroot hoff, mitsgaders van dyverssche instruymen ten musickaelen etc. volgende de inventaris hierby gevueght, die de Spaenjaerden in de sacq van Antwerpen vercoopen wouden, welcke ter ordonnantie van de superintendent Seroeskercke daer gevoert waeren om aldaer beter bewaerd te zijne'*.

Op de 'capelle boven de galerie' werd 4 Februari 1578 het huwelijk gesloten tussen Jan van Wittem en Margaretha van Merode.

Op last van de prins van Oranje werd bij schrijven van 11 mei 1582 aan Gaspar Kinschot inkwartiering op het hof verboden *pour la conservation de la maison seigneurale'*.

Ook prins Maurits geeft in een brief van 28 April 1588 blijken van belangstelling in dit hof. Dezelfde schrijft 10 juli 1609 aan de stedelijke regering dat Herman, graaf van den Berghe, tijdens zijn verblijf binnen

Bergen op Zoom ‘secretelyck binnenshuis’ zijn godsdienst mag uitoefenen, doch dat zij geen enkele burger zal toestaan daaraan deel te nemen.

De onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand werden hier gehouden.

Bij het beleg in 1747 is *‘merkwaardig het hof van den Marquis verschoont gebleven’*.

Tijdens de Franse bezetting was het ingericht tot militair Hospitaal.

Bij de onderhandelingen tot het verkrijgen van een ruim kerkgebouw voor de katholieken is ook het Markiezenhof daarvoor genoemd geworden.

In 1818 werd dit hof door de stad aan het rijk in bruikleen afgestaan, welke het inrichtte voor kazerne⁹³.

⁹³ Tezelfder tijd was het Markiezenhof in handen van de stad gekomen door de ruil met het [Gouvernementsgebouw](#).

Afb. 49 Stadhuis te Bergen op Zoom [RCE](#) (1922)

Het **Stadhuis**

Aan de noordzijde van de Markt, ongeveer in het midden, staat het imposante raadhuis, welks gepleisterde gevel een luide aanklacht is tegen de elkaar opvolgende gemeente-besturen der laatste 75 jaren. Dit stadhuis bestaat eigenlijk uit drie afzonderlijke huizen: het middelste, drie vensters met de ingang, is het oude stadhuis; west ervan het huis geheten de Olifant; oost, vier vensters, het huis Leeuwenbergh ⁹⁴).

⁹⁴ Leeuwenborgh.

Van het oude stadhuis weten wij, dat het had een ‘puye of poirtael’, waaronder de ingang tot de kelder; dat in 1469 e.v. de kapel werd gemeubileerd.

Het huis Leeuwenberg heeft een hele geschiedenis: in 1461 was het in zijn geheel eigendom geworden van de heer, die het in 1480 aan de stad overdroeg ten dienste van de Engelse kooplieden. Bij overeenkomst van 13 juli 1498 ontruimden deze dit huis en vestigden hunne kantoren in een huis in de H. Geeststraat ⁹⁵).

Over de Olifant met de overwelfde poort heb ik [Taxandria XXIX: 159](#) de overdracht van 16 januari 1517 in haar geheel gepubliceerd. Het huis was 2 April 1490 door burgemeester Willem Coelgeenensoen voor de stad in eigendom verkregen, en werd 2 mei 1494 overgedaan aan Peter Geertszoon van Cleve.

Later schijnt het stadsbestuur wederom plannen te hebben gemaakt, daar 7 oktober 1500 de Breede Raad bijeen was geroepen om te beraadslagen *‘oft men dat huys van der stadt wegen aenveerden wilde oft niet’*.

In de vergadering van 6 februari 1573 werd besloten de *‘com metter privilegien’* uit de kerk over te brengen en te *‘stellen boven sint Annen - poorte neffens het comptoir van den rentmeester’*.

In 1686 werden drie huisjes in de St. Annastraat door de stad aangekocht *‘tot voordere ruymte voor de secretarie’*. Bij de verkoop in 1516 was bedongen, dat *‘van nu voortaene de poort open sal gebruyckt worden by den inwoonenden’* van het St. Annastraatje.

In 1605 werd door Melchior Houck *‘seker beworpt gemaict dienende tot den patroon van een nieuwe puye’*. De voorgevels van het stadhuis en

⁹⁵ Thans Engelsestraat.

van Leeuwenborg waren in 1611 '*duer ouderdom soo vervallen ende vergaen*', dat ernstig beraadslaagd werd over het vernieuwen van de gevel. Twee plannen waren ingediend; niettegenstaande het geldgebrek werd het '*model van eenen nyeuwen gevel*' gekozen. Men hoopte de kappen der beide huizen te kunnen behouden, maar bij het afbreken van de gevel kwam men tot de bevinding, dat dit onmogelijk was.

Afb 51/52 Trap uit 1619 met gezicht in het bovenportaal. [RCE](#) (1999)

Burgemeester Cornelis Adams legde 31 juli 1611 de eerste steen voor deze gevel, welke nog hetzelfde jaar gereed kwam. De gevel werd versierd met *'drye prymen'*, de dakvensters met vier, en *'boven opten houck van het dack werden twee grote pieramieden'* geplaatst, alles van roodkoper gemaakt door de 'ketelaar Govaert Maryniszone' en verguld door de schilder Robrecht van Coninxloo.

Voor een nieuwe pui aangenomen door Cornelis Pieterszoon werden door Anthoni de Fyer twaalf 'gepalysterde pylaren' geleverd uit Antwerpen. Vermoedelijk stond daarin het stedelijk wapen 'met den wildeman', dat in 1632 door Daniel Prins werd verguld. Deze pui werd vernieuwd in de tegenwoordige vorm in 1740. ([Afb. 49](#))⁹⁶).

In 1700 heeft de horlogemaker Lantschot uit Middelburg *'eenen schoonen sonnewyser'* in de gevel geplaatst, deze is omstreeks 1840 weer verwijderd.

De twee achtergevels werden in 1619 afgebroken en nieuw opgetrokken. De binnenplaats achter het huis is omgeven door een open zuilengang met daarboven opgetrokken vertrekken ([Afb. 50](#)) en wordt afgesloten met een alleen aan de zijde van de binnenplaats versierd poortje.

Over de indeling van binnen kan nog worden medegedeeld, dat in 1489 de scrijnwercer *'eene welfsele'* maakte *'opt tresoir opter heren camer'*; dat in 1528 *'de dinghcamer metten portale'* beschoten werd door Jan Noyts, de scrijnwercer; en dat in 1551 dit vertrek *'in grote pericule was omme te vallen'*: de weeskamer werd in 1544 afgebroken

⁹⁶ Vanaf 1934 is de restauratie van het gebouw gestart. Daarbij werd ook het stucwerk van de gevel weer verwijderd.

en nieuw opgetrokken aan de zijde van het huis De Molen (oost van Leeuwenberg).

Het huis De Olifant was in 1612 eigendom van de stad, want in dat jaar werden materialen van de huisjes in het St. Annastraatje verkocht, *'dair nu de comptoiren van de secretarye ende griffier gemaect sijn'*.

In 1619 werd *'eenen bequamen houten trap gesteld op te roocamer*

Afb 50 Gevel achter het Raadhuis (thans 'Heerenkamer' genoemd) [RCE 1935](#)

(waar in 1612 een nieuwe deur was gesteld) *in den hoeck neffens de schouwe dienende tot eenen opganck totte nyeuwe camer staende jegens over de rentmeesterscamer*’ ([Afb. 51 / 52](#)).

In 1746 werd besloten tot het maken van ‘*eenen nieuwen gyselkamer onder de schepenskamer*’. Omtrent 1840 zijn er, zo verhaalt burgemeester A. J. L. de Roock, om aan de openbare dienst te kunnen voldoen twee nieuwe zalen getimmerd, waarvoor een allerinteressants lokaal, de oude criminele rol, met eikenhout beschoten, moest wijken; zomede de met ijzeren traliën afgeschoten voorhal.

In de tegenwoordige achterzaal staat sinds 1840 de St. Christoffel-schoorsteen, ([Afb. 53](#)) afkomstig uit de werkplaatsen van de Mechelse steenhouwer, Rombout Keldermans. Bij de plaatsing op het stadhuis werden in plaats van de verdwenen sluitstenen tussen de gescheiden spitsbogen twee onbehouwen, lompe, vooruitstekende kardoezen aangebracht op welke een drietal onbeduidende wapentjes zijn gebeiteld. De overhuiving was reeds in het hof opgeruimd, toen door de militaire deskundigen een lagere zoldering in de zaal gelegd werd en als een sta in de weg werd afgebroken ⁹⁷⁾

Voor de beschrijving van dit kunststuk kan ik het best die van burgemeester de Roock volgen in het tijdschrift van Sassen ⁹⁸⁾, met verbetering van enige fouten ⁹⁹⁾:

⁹⁷ Schrijver Juten meent dat de zegsman van die schrijver (de Roock) zich vergist; blijkbaar is de zoldering nooit verlaagd geweest

⁹⁸ [Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis](#), Taal- en Letterkunde 1983, jrg 1 no 4

⁹⁹ Voor enkele actueler beschrijvingen ten tijde van de terugplaatsing van de schoorsteenmantel in het Markiezenhof zie [De Christoffelschouw van Rombout Keldermans](#)

“Op twee machtige bundelzuilen rust een fraai geprofileerd entablement; hierop staat een geweldige steen, uit één stuk, als ondergedeelte van de mantel. In die staande dwarssteen, ongeveer 1 m. hoog, is in 't midden uitgehouwen het wapen van Glymes, met de keten van het Gulden Vlies er om heen; als helmteken de wilde ezelskop, reeds in 1362 door Hendrik van Boutersem gebruikt; schildhouders zijn twee stappende leeuwen.

Op vijf consoles, rijk met fantastische beesten en kinderfiguurtjes versierd, rust de eigenlijke schoorsteenmantel, welke door zes gothische bundelpilasters in vijf vakken wordt verdeeld.

Het middelste vak stelt voor de H. Christoffel, met het Christuskind op de schouder en de bloeienden dadelstam in de vuist. Rechts de kluizenaar met de lantaarn in de hand, bij wie na lang omzwerven de reus aankomt, links het hutje aan de oever der rivier, waar Christoffel zich vestigt.

In de buitenvakken een staande leeuw met een standaard in de klauwen, de een met het wapen Glymes-Boutersem, de andere met het wapen der echtgenote van Jan III van Glymes, Adriana van Brimeu. In de zijstukken zijn aangebracht de wapens van Jan metten Lippen en zijne echtgenote en van zijn zoon en opvolger en genoemde Adriana van Brimeu.

De bundelpilasters duiden nog op het gothische tijdperk, zoo ook de monsterdiertjes, maar de leeuwen, ofschoon de beeldhouwer ze nog niet goed op hun poten durfde zetten, zijn reeds niet meer de oude heraldische wonderbeesten; zij beginnen meer de natuur te naderen. De consoles en eenige andere onderdelen vertonen renaissance-motieven, terwijl de menselijke figuren ongetwijfeld uit de Italiaanse school spruiten; de lijnen hebben niets meer van het oud-gothische beeld”. (*einde citaat*)

Verder bevonden zich volgens Van Mansveldt ¹⁰⁰) op het stadhuis: een houten St. Christoffelbeeld, bontgeverfd, met in de rechterhand een geweer in plaats van de boomstam; geschilderde portretten van Jan metten Lippen; Jan III van Glimes; Jan IV van Glimes, en zijne echtgenote Marie de Lannoy ([afb. 1 2 3 4](#)); Karel Theodoor van Zulzbach en zijne echtgenote Maria Elisabeth van Zultzbach ; Andreas August, graaf van Pretorius in 1748 benoemd tot gouverneur van Bergen op Zoom en in 1759 van Sluis; Van Vosbergen; Mr. Gerard van Overstraeten, de gouverneur-generaal van Oost-Indië; grote schilderij van Lazarus.

In deze opgave van adv. Van Mansfeldt ontbreekt het portret van Francois Egon, prins van Auvergne, markies van Bergen op Zoom, overl. 27 juli 1710, door Faure vermeld, over welk geschenk 7 februari 1704 het stadsbestuur zijn dank uitsprak.

¹⁰⁰ Bron nog niet gevonden.

Het militair hospitaal aan de Wouwsestraat plm 1910

Het **Militair Hospitaal**, vroeger **Gouvernementshuis** in de Wouwsestraat. In Februari 1591 kopen de gebroeders Paulus en Marcellus Bax 'het Hooghuis, dat in gebruik was van Cesar Porquin, heer van Moermont. Door de volgende gouverneurs van Bergen op Zoom is dit huis steeds bewoond geworden.

Op verzoek van Lodewijk van Nassau, heer van Beverweert, gouverneur 1642-1658 werd aan de westzijde *'de plaets vierkant gemaakt om alsoo van tsalet van den heer gouverneur bequamer uitsicht te scheppen'* ¹⁰¹).

In 1771 werd een *'schoone woning geheel uit den grond opgebouwd'*, waarmede bedoeld zal zijn de buitenmuren, daar de gewelven in de binnenbouw oudere afkomst aanduiden. Bij Koninklijk Besluit van 21

¹⁰¹ De St Maartenskapel is echter pas na 1752 afgebroken; deze komt nog voor op [de maquette](#) die de Franse bezetter van de vesting maakte.

Juni 1818 werd het gebouw voor Militair Hospitaal bestemd en werd aan de stad in ruil gegeven het Markiezenhof.

De Waag aan het Zuivelplein ([WBA, postkaart 1900](#))

De **Waag** is in het geheel gemoderniseerde dubbele pand op het Zuivelplein niet meer te herkennen. Op verzoek van de bewoners van Zuivelstraat en Kerkhofstraat belooft Hendrik I van Boutersem bij brief van 19 juli 1355 zijn waag te zullen vestigen op *'de erfenisse, die voertijts was Coliins Pieterssoens, gelegen westwaardt jegens tgasthuus van Bergen opten hoec, die leedt tussen die twee straten, die een streckende westwairt totter marct toe ende die andere achter neffens tkerckhoff zuutwaert'*: dit pand was door hen aangekocht en de heer aangeboden.

In 1514 verantwoordt de heerlijkheidsrekening een uitgave van 632 ponden voor '*der nyeuwen wagen*'. Drie jaren tevoren had de heer twee huizen gekocht, west van de Waag, nl. de Grote en de Cleyne Slang, welke in 1525 werden afgebroken tot '*grote commoditeyt voir de wage*'.

In het begin der 19e eeuw was er de synagoge van de Israëlieten gevestigd; ruim dertig jaren geleden werd er botermijn gehouden ¹⁰²).

Spuihuis aan het eind van de haven. Rechts is aan het eind van de Rijkebuurtstraat de Gevangenpoort zichtbaar [RCE](#)

¹⁰² Eerder was de boterwaag gevestigd in de *Gulden Hand* in de Blauwehandstraat. Zie [Waterschans 1994/2](#)

Spuihuis ter plaatse, waar de Grebbe in de haven komt. Omstreeks 1525 werd *'opten thoire'* van het spuihuis een uurwerk geplaatst. Het tegenwoordige spuihuis dagtekent uit de 18e eeuw. In 1473 en volgende jaren was *'de plaetse opter stadspoybrugge over lanc gegonnen den thollenaer van Yersickeroort'*, aan de kant van de Z.K. Haven.

Arsenaal aan het einde van de noordzijde der haven, werd in 1880 ingericht tot infanteriekazerne.

Het Groot Arsenaal omstreeks 1900. Werd aan het eind van de jaren '50 gebruikt als opslagruimte, en in de jaren '80 overgedragen aan de gemeente Bergen op Zoom. Thans is het rijksmonument in handen van een particulier ondernemer.

[RCE](#)

Kazerne op de Korenmarkt, gebouwd op de plaats waar in de 18e eeuw de katholieken hun kerkgebouw en pastorie hadden. Voor de aankoop dezer panden had de stad in 1844 een lening van 15.000 gulden aangegaan ¹⁰³).

Oranje Nassau kazerne aan de Korenmarkt in 1918. Het gebouw is in de jaren '70 gesloopt. [WBA](#)

¹⁰³ Veel meubilair uit de schuilkerk is bij de bouw van 'Waterstaatskerk' Maria ten Hemelopneming (thans theater 'De Maagd') daarheen overgebracht, en na de onttrekking van dit gebouw aan de eredienst naar de Gertrudiskerk. Zie ook [Waterschans 2019/2 p 29 ev](#)

Verdwenen gebouwen

Lakenhal, waarin, volgens het cijnsboek van 1359, 104 personen een ‘stal’ hadden, stond aan de zuidzijde van de Markt, op de hoek van de Hoogstraat ¹⁰⁴). ‘*Den Sen dach van Sporkelle*’ 1386 kocht Hendrik van Bautersem een rente af van 20 Lovense ponden, welke een Jacop van Hoboke daarop bezat. Bij akte van 20 Juni 1399 droeg dezelfde heer aan de stad in eigendom over ‘*alzulke huusinge ende erfenisse mitter temmeryngen, die daer nu op staet*’.

Later werd er een torentje aangebouwd, naar de buurman Symon Lem genoemd, waarop reeds in 1441 een uurwerk was geplaatst, dat kort na 1495 verplaatst werd naar het Spui. In 1506 werd de ‘*stadthall gebruyckt voor huerder artillerien*’.

Westelijk van de hal was de stadsteerkamer, waarbij ook aansloot een kamer van het huis Engeland. Van 1640 af werd de hal ingericht tot hoofdwacht; een gedeelte ervan was als winkel gebruikt geworden,

Lakenhal naar een ontwerpschets van J Weyts, 2002 [Waterschans 2002/2](#)

doch deze was in dat jaar *‘geheel gedemolieert ende nu een ledige erve’*.

Door een verordening van 23 september 1550 werd beproefd de vlashandel in de hal onder te brengen; later o.a. in 1616 werd deze gehouden in het begin van de Hoogstraat bij het huis de Lintworm ¹⁰⁵). Het *‘toreken oft naeldeken van Simon Lem’*, waarop een *‘metalen haen’* prijkte, werd volgens besluit van 6 juli 1589 afgebroken, daar het *‘in groot pericle was van omver te vallen’*; het steenwerk werd gedekt met tras.

In de Hoogstraat stonden verschillende handelshuizen: de **Hal van Antwerpen** ¹⁰⁶), welke alleen in 1399 wordt aangeduid; de **Hal van Diest** ¹⁰⁷), door de kanunnik Car. Viruli in 1560 gekocht en verplaatst naar de Lieve Vrouwestraat in het huis de Byecorf ¹⁰⁸); de **Hal van Armentières** nabij de St. Peterskapel; de **Hal van Weert** ¹⁰⁹), eerst gevestigd in het pand van de H. Alph. Asselbergs en daarna in de **Vier Evangelisten** ¹¹⁰) op de hoek van het Koningstraatje, waar in het midden der vorige eeuw de eerste religieusen in Bergen op Zoom een school openden, later weer ingericht voor de bibliotheek van het Nut voor het Algemeen.

¹⁰⁵ Hoogstraat 5, de Lindeworm.

¹⁰⁶ Hoogstraat 24-26

¹⁰⁷ Hoogstraat 13

¹⁰⁸ Lievevrouwestraat 31

¹⁰⁹ Hoogstraat 16-18

¹¹⁰ Hoogstraat 16-18

De Engelse kooplieden hadden eerst hun huis nabij de St. Jacobskapel op de zuidoosthoek van de Vismarkt ¹¹¹); zij vorderden in 1480 dat over de Grebbe aldaar een brug zou worden geslagen en een rechte straat (de Nieuwstraat) zou worden aangelegd naar hun staanplaatsen in de H. Geeststraat, welke daarmede de naam van Engelsestraat kreeg; daarna werd hun in gebruik gegeven het huis Leeuwenborg naast het stadhuis. Bij de samenvoeging van Leeuwenborg met stadhuis schonk de stad hun het huis in de Engelsestraat, thans het eigendom der familie Brogtrop ¹¹²).

De Oosterlingen of kooplieden hadden reeds in 1435 de Gulden Rinc ¹¹³) aan de westzijde van de Markt ingericht tot kantoor. In 1477 schonk de stad hun het huis de Zekel, aan de zuidzijde van de Zuivelstraat, dat in 1564 wederom aan de stad terugkwam. Het huis stond tussen het tegenwoordige postkantoor en de ingang der kerk. In de tegenwoordige Muziekschool, het huis Engeland ¹¹⁴), had de rederijderskamer, de Vreugdebloeme, lange tijd haar lokaal.

Het zoude te veel plaats vragen, om thans uitvoerig stil te staan bij alle eenigszins belangrijke punten in de omgeving der stad. Wij beperken ons tot Wouw en Halsteren, en verwijzen verder naar de interessante tekeningen in de verzameling van het Noord Brabants Genootschap, ~~waarvan wij hier enkele reproducties kunnen opnemen~~ ¹¹⁵)

¹¹¹ In het trottoir is een herinneringssteen aan deze kapel aangebracht; de fundering van de kapel werd opgegraven in 1975 ([zie boekje van de Geschiedkundige Kring](#))

¹¹² Engelsestraat 27-29

¹¹³ Grote Markt 34

¹¹⁴ Grote Markt 13/14

¹¹⁵ De bedoelde tekeningen zijn beter te bekijken in Tekeningen van Bergen op Zoom van JH van Mosselveld en WA van Ham, 1973 en daarom hier achterwege gelaten, omdat ze niet aan de tekst relateren.

3. Wouw

De heerlijkheid van dezen naam omvatte enkel het kerkdorp Wouw. Reeds in 1232 werd zij als een afzonderlijk geheel losgemaakt van het Soomland en opgedragen aan Boldinus van Bergen. Zo begreep het ook Jan van Heelu, als hij ons voorstelt:

*Gerard van Wesemale, dien men soude
terecht heeten heere van Woude;
want toen hem dat versceen,
wert hem daer met een scoene leen
van Breda half dat lant.*

‘Heer van Woude’ noemt deze zich ook in oorkonden o.a. 1291, 1303, 1306. Hieruit meen ik wel te mogen vermoeden, dat ook het kasteel hier zeer oud wezen moet. Sinds een tiental jaren zijn ook de laatste ruïnen ervan opgeruimd; de volksmond noemt nog de hofstede daar ter plaatse ‘de kasteelhoeve’, in dezen naam alleen de herinnering bewarend aan een eeuwenoude burcht, welke blijkens de afbeeldingen onder de schoonste uit Noordbrabant geteld mag worden ¹¹⁶).

De heerlijkheidsrekeningen geven ons enig denkbeeld van de inrichting en de bouwperioden.

Het oudste gedeelte moet geweest zijn ‘*tdongeon binnen tslot*’, waaraan herstellingen worden verantwoord in 1556. Waarschijnlijk wordt deze donjon ook aangeduid als ‘bolwerck’, of blokhuis, dat o.a. in 1565 boven opnieuw gedekt wordt met witte deksteen.

¹¹⁶ Anno 2022 is hetgeen van het kasteel rest, opnieuw blootgelegd en grachten en wallen weer hersteld. Zie [Kasteel van Wouw](#)

Bij deze oude toren, weinig aantrekkelijk als woning, deed Hendrik II van Boutersem nieuwe huizen bouwen, *'die sale, die telrie ende die kokene'*, welke in 1385 gedekt werden met 70.000 *'tichelen'* gekocht te Mechelen bij Hendrik de Coninc; voor *'den nieuwen thoren'* waren geleverd 7.000 *'gesneden tichelen'*. Voor deze werkzaamheden waren nog aangeschaft: 150 *'horen tichelen, 100 vorsten, 200 fynelen machels en 300 fynelen andwerps.*

Behalve *'de sale'* was er nog *'de grote camere'*, met tussen beide een deur, en *'mijn heren slaepcamere'*, welke alle werden beschoten. In de *'grote camere'* werden in 1442 door meester Hendrik van Antwerpen 2 cruysvensteren geplaatst.

Door de regenten tijdens de minderjarigheid van Jan II werd in 1437 een afzonderlijk gebouw voor *'capelle ende stove'* ingericht, waarvan het dak ruim 18 voeten mat. Met *'de zale'* was dit verbonden door een *'huus'*, lang 50 voeten.

Kapel en stoof werden *'gepaveid'* met 5200 *'estericksteenen'* gekocht te Dordrecht. In de *'stove'* werden *'geleyt'* twee nieuwe *'heerden, beneden ende boven'*. De wanden werden beschoten, waarin waren aangebracht *'sittene met staenden leeukens an die hornicken'*.

Voor de kapel, welke tevoren blijkbaar in een vertrek was gevestigd, *'heeft Pieter van Rymmerzwale gemaect twee gelase vensteren van dubbelen werde, ende int meeste gernaect een crucifix, onse vrouwe ende sente Jan ende int ander sente Jorisbeelde, houdende tsamen 123 voeten'*.

Bij dezelfde gelegenheid werd de stal *'alomme gemuerd met 2 opgaenden ghevelen ende den derden ghevel in midden toot onder tghebint'*; afgebroken werd *'die smisse'* en nieuwe zolders werden gelegd op *'dat vleeshuus ende dat melchhuus'*.

Afb 61 Beleg van het Huis Wouw in 1583. Naar eene (anonieme) kopergravure.

[Rijksmuseum](#)

In Juni 1488 kwam de jonge mevrouw zich hier *'metter woene'* vestigen en nog in denzelfden zomer *'consenteerde het dorpe van Wouwe 100 leuwen om de refectie ¹¹⁷) ende stercte van den hove ende zynen huys'*.

De wapenvoorraad werd aangevuld met acht *'yseren haebussen'* en 6 *'caloveren'* gekocht op de markt te Bergen en een achttal *'souldoyers'* werden in dienst genomen.

Maar het verblijf was de prachtlievenden Jan III te eenvoudig. Meester Anthonis Keldermans moest in 1491 een studiereis maken om het kasteel tot een passend verblijf te maken, in staat om de hertog te ont-

¹¹⁷ Voeding, verfrissing, ontspanning ([Meijers woordenschat](#))

vangen. Reeds in oktober 1491 waren acht metselaars en vier opperlieden, onder leiding van een meester Jan de metser ontboden uit Hilvarenbeek, werkzaam aan de bouw van twee 'nyeuwe huusen'; door Jan de Vleeshoudere van Mechelen werden geleverd *'arduyn, balksteenen, dacklijsten, boogen, 36 grote canteelsteenen opte ghevels'*. Voor deze bouw waren aan de IJssel gekocht 132.000 stenen; de werkzaamheden duurden tot in Augustus 1493.

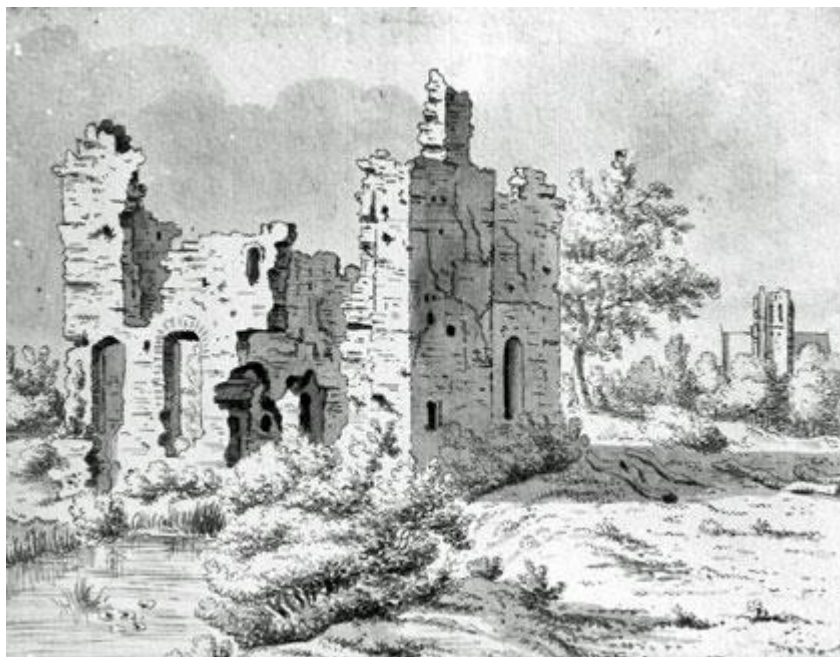
Afb 62 Huis te Wouw. Teekening door HE Brouërius aetate 12 [Rijksmuseum](https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/Afb-62-Huis-te-Wouw)

Tien jaren later, in 1501, werd meester Ant. Keldermans andermaal aangesteld voor *'mijns heren nieuw werck'* te Wouw tegen een vast jaargeld, dat nog in 1505 wordt betaald.

In 1520 kocht Pieter de Keyser 29.000 *'bacsteenen verwrocht aen de grote tooren'*. Behalve deze vond ik in vorige jaren gesproken van een *'ronden toren'*, die op het oude hof stond, en van een tweede toren op de noordvest.

In de rekeningen van 1570 enz. wordt aangeduid *'den Bremmer thoren'*; de *middeltoren*; de *zuydthoren tegen de cruydthoff*.

In 1574 worden geplaatst *'vijff houbetten of waeckhuyskens, een aen de grote brugge ende dander op de vier thoorens'*. Nog was er een *'thorenken neffen die middel brug'*.

Afb 64 'Melkhuysje bij Wouw'. Teek. Van J de Graeve 1671 [RCE](#)

Elders ¹¹⁸) heb ik reeds met een enkel woord gesproken over de versterkingen om Maarten van Rossem in 1542 aangebracht. Na 1567 werden deze nog uitgebreid en aangevuld met palissadering, schansmuren enz., waarvoor de rentmeester in rekening brengt een som van 4632 karels gulden.

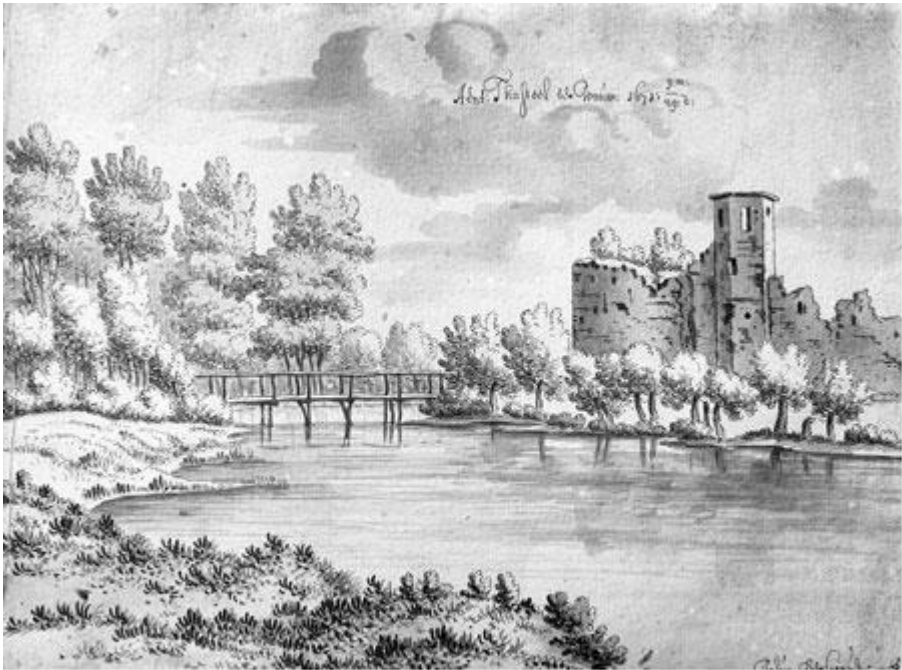
In de oorlogsjaren vóór het Twaalfjarig Bestand werd het kasteel beschouwd als een geduchte versterking, wier bezit beide partijen op hoge prijs stelden. Philips van Serooskerke haastte zich er een Spaanse bezetting te leggen en Jan van Wittem ondernam van hier uit de aanslag op de stad.

Na een korte beschieting ([Afb. 61](#)) gaf de Italiaanse bezetting het kasteel 8 mei 1583 over aan Biron, wien de Bergse magistraat in hare

¹¹⁸ [Taxandria 1922: p 127.](#)

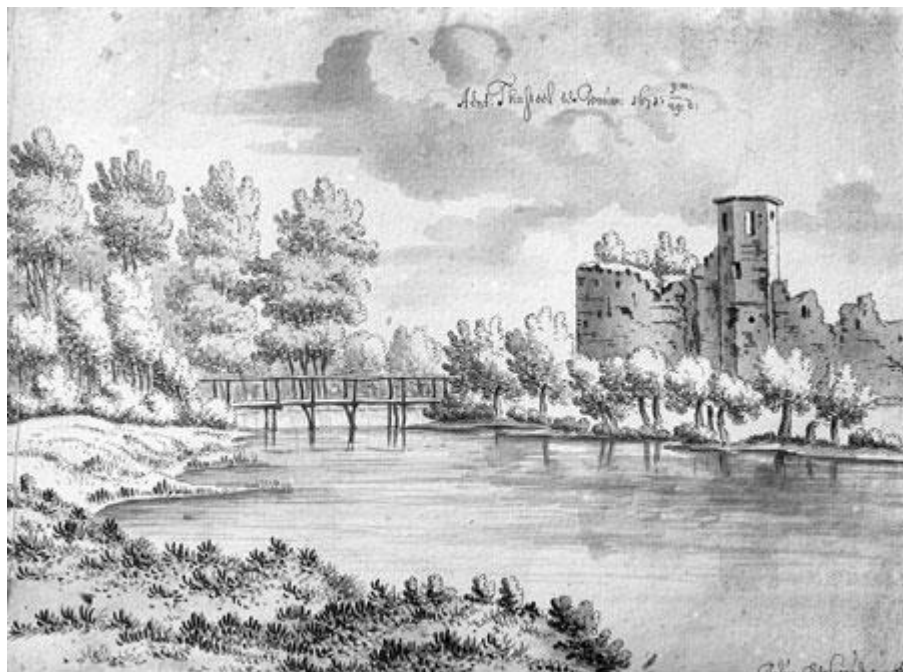
vergadering van 11 mei *'danckbairheyt bewees van de goede debvoiren gedaen in de victorie van tslot van Wouwe'*.

Parma wist door de bevelhebber te Steenberghe verstandhouding te krijgen onder de Franse bezetting. Tijdens de afwezigheid van kolonel Fremin haalde de waarnemende commandant, kapitein Marchant, zijn manschappen met geld en beloften over de versterking over te leveren aan Spaanse troepen, die 17 januari 1587 het kasteel in bezit namen. Aan de strooptochten der vijandelijke bezetting maakte prins Maurits een einde door de inname van het kasteel in 1606.

Afb 63 Kasteel te Wouw. Teek door J. de Graeve 1671 [RCE](#)

Op voorstel van de graaf van Hoogstraten, die het kasteel in zijn heerlijkheid had ontmanteld, werden ook door de Staten de verdedigingswerken van het Wouwse kasteel geslecht ([Afb 62](#)). Een der hoofdgebouwen werd aangewezen als woning voor de jagermeester der markiezen van Bergen op Zoom.

Afb 63 Kasteel te Wouw. Teek door J. de Graeve 1671 [RCE](#)

Van de ruinen heeft de Graeve ([afb 63](#), [afb 64](#)) meerdere schetsen gemaakt terwijl het latere gebouw door C. Pronck is getekend ([66](#) - [67](#) ¹¹⁹).

Enkele jaren geleden zijn de laatste resten opgeruimd bij het bouwen van een nieuw woonhuis ¹²⁰).

¹¹⁹ beide laatste afbeeldingen zijn niet in deze publicatie opgenomen. Wel zijn ze middels de koppelingen op te vragen.

¹²⁰ Anno 2022 is er van enige 20e eeuwse bebouwing geen sprake. Wel blijken bij de jongste opgravingen nog heel wat sporen onder maaiveld te liggen; het geel wordt gerestaureerd en de contouren van het kasteel én de wallen worden geheel hersteld.

HET DOEP WOUW, BIJ BERGEN OP DEN ZOOM, WAAK HET HOOFDEKWARTEER DER FRANSEEN GEWEEST IS.

Afb 65. Het kasteel te Wouw, met ruïne. Teek van S. Fokke, 1772 naar C Pronk, 1748. [Rijksmuseum](#). (in feite gaat het hier om het nog intacte poortgebouw, en de ruïne van het kasteel)

Het kerkdorp Wouw vormt met de parochiën Heerle (opgericht in 1308) en Wouwsche Plantage (opgericht in 1875) de burgerlijke gemeente Wouw en Heerle ([Afb. 68](#)).

Afb 68 Ruine van het huis Haerle bij Wouw ([BHIC](#))

Wouw vertoont in de aanleg het echt Brabantse type van wegdorp: langs een grote lengte is de rijksweg Roosendaal-Bergen op Zoom ¹²¹) dicht aaneengesloten bebouwd, waaraan in het midden een ruim vierkant marktplein is aangelegd ([Afb 69](#) ¹²²). De brandstoffennoed ¹²³) heeft het beroofd van zijn prachtige lindebomen, zodat de twee hoge hardsteen pompen, welke met ijzeren beugels aan één worden gehouden, de eenige versiering ervan zijn.

¹²¹ De route die hier wordt aangeduid als Rijksweg, is de huidige route Bergsestraat – Markt – Roosendaalsestraat. De huidige omleiding E312/A58 dateert pas van 1952.

¹²² In de oorspronkelijke publicatie was onder de titel ‘Dorpsgezicht te Wouw’ een afbeelding van C. Pronk weergegeven, die in werkelijkheid de Moeregrebstraat met de drossaardswoning (Zwijnschoofd) weergeeft.

¹²³ Mogelijk duidt de schrijver op de schaarste aan van alles dat begon tijdens de Eerste Wereldoorlog..

Afb 69 Roosendaalsestraat Wouw, plm 1910 (de 'rijksweg' waarlangs het verkeer richting Bergen op Zoom en Zeeland moest passeren) WBA

Het dorps huis is in 1922 afgebroken, nadat een herhaald onderzoek was ingesteld, of het restauratiewaardig was. Het nieuwe gemeentehuis naar het ontwerp van Jos. Cuypers vertoont veel overeenkomst met zijn voorganger.

De zuidzijde van het marktplein wordt geheel ingenomen door de parochiekerk, welke georiënteerd ¹²⁴⁾ staat.

De stichting der parochie, toegewijd aan de H. Lambertus, zal gezocht moeten worden in het begin der 13e eeuw. Het patronaatsrecht werd in 1277 door Arnoud van Leuven en zijne echtgenote Elisabeth van Breda geschonken aan de abdij van St. Bernard aan de Schelde ¹²⁵⁾.

¹²⁴ Een kerkgebouw staat 'georiënteerd' als het priesterkoor op het oosten (orient) gericht staat.

¹²⁵ Bij de herstelwerkzaamheden na 1944 werden van deze eerste kerk fundamenteën teruggevonden. ([website](#))

Afb 70 [St Lambertuskerk te Wouw](#) 1924 RCE. Merk op dat deze opname dateert van vóór 27 oktober 1944, toen de toren werd opgeblazen door de terugtrekkende Duitse troepen, en het schip op 29 oktober in brand werd geschoten

De eerste pastoor, die ik vermeld vind, en wel in 1277, heet Conradus, die werd opgevolgd door Eligius. Deze vermaakte in 1305 aan de abdij zijn woonhuis gelegen '*ad occidentem plagam ecclesiae*'.

Door paus Urbanus VI werd het verzoek der abdij ingewilligd tot inlijving dezer parochie voor de tijd van 10 jaren, in 1390 opnieuw toegestaan door Bonifacius IX. In 1874 werd deze parochie geheel van de abdij losgemaakt.

Het huidige kerkgebouw zal gebouwd zijn omtrent het begin der 15e eeuw en wel als een eenvoudige kruiskerk ([afb 70](#)). Pater van Lommel geeft als stichtingsjaar 1414, maar ik vermoed hierin een vergissing met de restauratie in 1614.

De kerk is opgetrokken in natuursteen, met een massieve toren in baksteen, afgewisseld door zandsteen-banden. De gebroken lijsten aan het koor duiden aan, dat dit oorspronkelijk voorzien was van korte spitsboogramen, en waarschijnlijk, in navolging der abdijkerk (1440), twee boven elkaar.

In het begin der 16e eeuw is de kerk aanzienlijk vergroot: het koor werd verlengd met twee traveën ([afb 71](#)), merkbaar ook aan de ombuiging der eertijds rechte straat, en de verbroken evenredigheid van het kruis vorderde ook de verlenging der armen ¹²⁶).

Of de verlenging van het koor geschiedde om de invoering van het gezongen koorgebed, durf ik niet beweren. Wel staat vast, dat van 1524 af op verlangen van de heer de kerkelijke getijden hier werden gezongen: *‘van dat mijn heere ende zijn raedt geordineert hebben te worden laten gesongen de zeven getyden in der kerken van Wouwe, thalf jaer van de Sondaighen over ander Sondach’*.

Nog een andere post in de heerlijkheidsrekening van 1520 duidt enigermate op de verbouwing in dezen tijd: *‘van dat Anthonis Zonck, mijns heren gelaesmakere, hermaect heeft in der kercke van Woude in de koere vier panden in een gelasen veynster, daer douwe vrouwe van Bergen in stont ende ooc mijns heren vrouwen, saliger memorien, die te voeren niet wel gemaect en waeren’*.

Uit dezelfde tijd dagtekent ook de huidige sacristie aan de zuidzijde van het koor. Klimt men er de trap op, dan ziet men heel duidelijk, dat het stenen gewelf uitgebroken en de boog toegemetseld is, waardoor het verbonden was met de zijbeuk. Wellicht is dit *‘de nieuwe oratoer’*, welke volgens de rek. 1547 werd gemaakt en voorzien van *‘een groot nieu glas’*, of een kapel ter ere van de H. Leonardus, tot wiens ere jaarlijks een plechtige omgang werd gehouden.

¹²⁶ Schrijver duidt hier op de plattegrond van het gebouw.

De noordzijde van het koor telt een raam minder dan de zuidzijde en buiten ziet men heel duidelijk, dat de muur slechts van baksteen is opgetrokken. Vermoedelijk moest volgens het ontwerp hier de sacristie worden gebouwd of een kapel ter eere van O. L. Vrouw.

Tijdens de veldtocht van Biron in het markiezaat, vooral gericht tegen het kasteel van Wouw, dat 3 mei 1583 werd ingenomen, vluchtte geheel de bevolking van dit dorp. Telde deze parochie volgens mededeling van de deken in 1720 omstreeks 1580 vijfduizend communicanten, in 1604 waren er nog slechts 700 weergekeerd.

In 1594 vragen de teruggekeerde inwoners, dat ook hun pastoor op zijn post zal komen, en in 1603 leggen de kerkmeesters rekening af van hun beheer, zodat vermoedelijk de dienst zal zijn hervat.

De rekening van 1610 vermeldt enige herstellingen aan de toren. Boven in het zuider-transept is het jaartal 1614 ingemetseld, maar juist de rekeningen 1611-'15 ontbreken.

Afb 71 Interieur Lambertuskerk Wouw ([RCE 1924](#))
(zie ook opmerking bij afb 70)

In 1616 was het dak dichtgemaakt tot de twee eerste pilaren van het schip; de herstellingen aan deze 'afhang' komen bijna elk jaar voor in de rekeningen.

Na het sluiten van de Vrede van Munster ¹²⁷⁾ werd de kerk 3 juli voor de katholieken gesloten en deed de predikant 29 juli voor de hem vergezellende protestanten uit Bergen op Zoom er voor de eerste maal dienst.

Onder Lodewijk Napoleon kregen de katholieken hun eigendom weer in bezit. Aan de architect J. Blom te Antwerpen werd opdracht gegeven een ontwerp van restauratie te maken, waarvoor hem 30 oktober 1801 werd betaald 328 gulden. Uit deze tijd dagtekenen de ronde pilaren in het schip.

In 1882 werd het priesterkoor gerestaureerd en beschilderd onder leiding van architect P. Cuypers. De platte plafonds in de zijbeuken en het gepleisterd tongewelf in het schip werden 1897-98 vervangen door de houten gewelven.

In 1619 wordt te Roosendaal een preekstoel gekocht. Blijkens het verslag van de deken in 1630 waren kort tevoren vier nieuwe altaren geplaatst, versierd met schilderijen.

Boven het groot altaar de afdoening van het kruis geleverd door de schilder Becx te Antwerpen, aan wie ook opdracht was gegeven voor een schilderij op het St. Hubertus-altaar. De schilderij van het St. Sebastiaan-altaar was aangekocht te 's-Hertogenbosch en die van St. Leonardus was geleverd door de Bergenaar Thomas Willibrord Bosschaerts.

¹²⁷ 15 mei 1648. Met de [Vrede van Munster](#) eindigde de Tachtigjarige oorlog.

Afb 72 Koorbank in de St Lambertuskerk te Wouw. (RCE 1924) Dit meubilair is in oktober 1944 verloren gegaan; de beelden werden wel gered

Onder de meubelen in deze kerk moet op de eerste plaats genoemd worden het eikenhouten koorgestoelte, afkomstig uit de abdij St. Bernaarts aan de Schelde. Dit gestoelte werd door de abt Ant. Spanoghe besteld aan de Antwerpse architect Jan Balth. Bouvaert († 1693), naar wiens tekeningen het werk werd uitgevoerd door Arn. Quellinus de jonge, Lod. Willemsens en Hendr. Verbruggen de jonge, allen beeldhouwers te Antwerpen ([afb 72](#)).

De abdij betaalde voor dit gestoelte, orgelkast en jubé 10.346 gulden, 5 stuivers.

Tijdens de Franse revolutie werd het gestoelte in 1797 in het openbaar verkocht, doch door de kloosterlingen en hun vrienden ingekocht en gevoerd naar Oud-Gastel, waar leden van de abdij de parochiekerk nog bedienen.

Het gestoelte bleef hier in een schuur opgeborgen tot 1828, toen de overste der nog in leven zijnde abdijheren, Dominicus Boyen, tevens pastoor te Wouw, het deed overbrengen naar de kerk aldaar, waar het onder leiding van de Antwerpse beeldhouwer Geefs geplaatst werd in het priesterkoor.

Bij de beoordeling van deze koorbanken moet in de eerste plaats in aanmerking genomen worden, dat in de abdijkerk hun plaats was in de middelbeuk tegen de kolommen der twee of drie laatste traveeën, nog vooruitkomend in het dwarspand. De achterzijde van het gestoelte was daar versierd met de médaillons, welke in de Wouwse kerk zijn opgehangen. Vervolgens dat het koor hier te klein is voor geheel het gestoelte.

In de abdijkerk telde het gestoelte: 8 vrouwenfiguren, verschillende deugden voorstellende, en 20 heiligenbeelden. Hiervan staan er 14 in het koor te Wouw, 4 zijn geplaatst aan de twee biechtstoelen aldaar, ([afb 74](#)) een onder de kuip van de preekstoel ([afb 75](#)), en een beeld is verdwenen (Sassen ¹²⁸).

Vervolgens stond het in de abdijkerk niet in twee rechte lijnen, doch vormde op het einde een rechte hoek, zoodat de laatste stallen stonden tegen de jubé, welke de middenbeuk der kerk in tweeën verdeelde en in het midden een poort had (wellicht stonden tegen de stijlen van die poort de borstbeelden, die thans aan de biechtstoelen geplaatst zijn).

Een uitvoerige beschrijving met de verklaring der heiligen-beelden wordt op mijn verzoek gegeven door de eerw. heer A. J. Fruijtier, kloosterling van de abdij, in [de lopende jaargang van Taxandria](#), waarbij meerdere vergissingen hersteld worden in het opstel van J. Casier, *Notes au sujet du mobilier de l'ancienne abbaye Cistercienser de*

¹²⁸ [Tijdschrift voor NoordBrabantse geschiedenis](#), taal en letterkunde 1886: 112

St. Bernard opgenomen in jrg. 1921 der *Annales de l'Académie royale d'archéologie de la Belgique*.

De marmeren doopvont is vermoedelijk dezelfde, die kort na 1600 werd aangekocht; in het sacristie de koperen lavabo ([fig 76](#)); een H. Familiegroep boven de deur van de bijsacristie, vermoedelijk werk van Engelbrecht Pompe; op de zolder een eikenhouten St. Sebastiaan uit de 16e eeuw; een St. Lambert uit de 17e eeuw.

Afb 76. Lavabo in de RK kerk te Wouw

Opmerking:

In 1944 werd op 27 oktober de toren van de

Lambertuskerk door de terugtrekkende Duitse troepen opgeblazen, waardoor ook het gewelf van de kerk verloren ging. Op 29 oktober werd de ruïne in brand geschoten, waardoor het aanwezige houtsnijwerk voor altijd verloren ging. Gelukkig [waren de meeste beelden tijdig in veiligheid](#) gebracht ¹²⁹). Deze zijn in de (gerestaureerde) kerk teruggeplaatst.

¹²⁹ DeE geredde beelden staan op consoles in het priesterkoor. Afbeeldingen van de beelden zijn te zien op de [beeldbank van het RCE](#); deze dateren van april 1999.

4. Halsteren

Dit dorp is gebouwd op een der duinen, welke in ver vervlogen tijden de Brabantse heiden en vennen beschermden tegen de wateren der Schelde ¹³⁰). Op het hoogste punt staat naar het oosten gekeerd de oude kerk, waar om heen, maar het eerst tegen de westelijke glooiing van de heuvel, het dorp zich heeft ontwikkeld.

De patroonheilige van het dorp en de parochie is de H. Martinus, afgebeeld in het oude Schependomszegel en bij Koninklijk Besluit van 4 April 1905

Afb 77, 78 Schependzegels van Halsteren

wederom in ere hersteld ([Afb 77, 78](#)).

Het fraaie dorpshuis, in de schaduw der kerk in gele baksteen gebouwd, was tot voor korte jaren opgesloten in een kille pleisterlaag ([afb 79](#)). Thans is het geheel gerestaureerd, dank zij de goede zorgen van burgemeester Mastboom, en tot gerief van de gemeente-administratie vergroot in de oud-Hollandse stijl der 16e eeuw. In de gevel staat het jaartal 1633 in ankerijzers, ter herinnering voorzeker aan een herstelling. Het Bergse Leenhof besprak in zijne vergadering van 28 januari 1521 de berekening van de rentmeester te

¹³⁰

Thans 'de Brabantse Wal' genoemd.

Halsteren: *‘wattet casten zoude binnen Halsteren te maicken een stock ofte gevangnisse, mitsgaders een vierschaere voor de wet alhier’.*

Het begin der parochie moet zonder twijfel gezocht worden in de 13e eeuw. Evenals Heerle zal Halsteren tot de parochie Bergen op Zoom hebben behoord. Bij de oprichting van het kapittel aldaar werd deze kerk daarbij ingelijfd en na pauselijke machtiging 24 Maart 1472 het pastoraat opgedragen aan een lid van dat kapittel.

De tegenwoordige oude kerk is een kruiskerk met zware ingebouwde toren en lage zijbeuken, Zij is gebouwd in de 14e eeuw, en van de oude bouw staat nog de toren tot aan de waterlijst en het onderste gedeelte der muren van koor en sacristie, zooals blijkt uit het metselwerk (10

Afb 79. Raadhuis te Halsteren en Kerk. Het torentje is in 1917 verplaatst naar het rechts tegen de zijkant gebouwde traptoren.

rijen van 67 cm.; het later gedeelte 10 lagen van 57½ cm.)

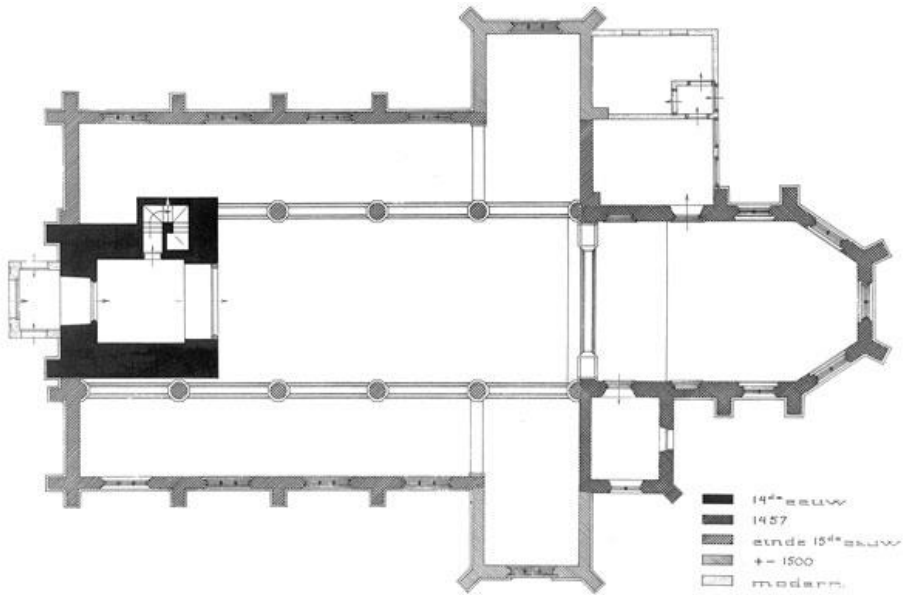

Afb 80 RK Kerk te Halsteren in 1911

lang een afzonderlijke accijns op bier te heffen *‘tot behoef van de temmeragien ende resectien van der kercken’*. De heer schonk uit eigen middelen in 1500 aan de kerkenmeesters 25 karels gulden *‘tot behoef van huerlieder tymmeragen’*. En in een vonnis van 25 Juni 1495 wordt zekere Jacop Mathys veroordeeld tot levering van 10.000 stenen *‘totter reparatien van der kercken’*, zoo hij in gebreke zou blijven zich aan de uitspraak van de heer te onderwerpen.

De kerk bestaat uit een schip ([afb 81](#)) van 4 of, met meetelling van het transept, 5 traveën, met nagebouwde westtoren en van de lage zijbeuken gescheiden door spitsbogen rustende op ronde kolommen

van witte steen versierd met koolbladkapitelen en het transept en een driehoekig gesloten koor.

Afb 81 Plattegrond der vroegere RK Kerk te Halsteren

watergeuzen strooptochten van uit de Zeeuwse eilanden en bittere klachten staan opgetekend over de geweldenarijen der Spaanse bezetting van Bergen op Zoom. Aan het schip was in 1618 een aanzienlijke herstelling nodig, maar eerst in 1631 werd het plan hiertoe opgemaakt, dat in 1635 voltooid heet.

Pastoor Mathias de Beir, een kloosterling uit de St. Michiels-abdij van Antwerpen moest bij het sluiten van de vrede te Munster de parochie verlaten. De kerk werd voor de katholieken gesloten en in gebruik gegeven aan het handjevol Protestanten. Een tijdlang kwamen de katholieken bijeen in een schuur van een boerderij van de familie de Ram - totdat in het begin der 18e eeuw een enigszins betamelijke schuurkerk kon worden opgericht te Lepelstraat.

In 1801 werd de kerk te Halsteren, welke bij het beleg van Bergen op Zoom in 1747 ernstig beschadigd en daarna in 1750 hersteld was geworden, aan de katholieken weer-gegeven, waarin voor hen dienst werd gedaan door de kapelaan van Lepelstraat. De parochie Halsteren werd opnieuw opgericht in 1830.

Onder pastoor W. v. d. Pol werd een nieuwe

Afb 82 Gezicht in de RK Kerk te Halsteren vóór de ontruiming [RCE 1924](#)

kerk ¹³¹) gebouwd volgens het ontwerp van de architect Jos. Cuypers, welke in 1902 in gebruik werd genomen. De oude kerk, welke door de vermeerdering der bevolking te klein was geworden, wordt heden gebruikt voor de bijeenkomsten van het patronaat ¹³²). Wel jammer is het, dat het 15e eeuwse kerkje moest worden verlaten.

¹³¹ Quirinuskerk, Dorpsstraat 51 Halsteren

¹³² Sedert 1924 heeft het gebouw meerdere bestemmingen gekend, waarna het tenslotte in 1961 is verkocht aan de Hervormde gemeente. Zie voor meer info Albert Delahaye; *Kerk en Raadhuis van Halsteren*, Archivariaat 1988.

Meubilair

In 1644 schrijft de deken, dat er een nieuw oxaal met nieuw orgel is geplaatst. Deze koortribune is overgebracht naar de nieuwe kerk en toont het jaartal 1643. Bijna zeker is dit het werk van de beroemden Antwerpschen beeldhouwer Jan de Nole Colijns, wiens zoon eenige jaren te voren kapelaan was geweest in deze parochie.

Eikenhouten biechtstoel uit de 17e eeuw. Deze met nog een gesneden beeldje van de H. Quirinus is het enige snijwerk, dat bij de verhuizing bewaard is gebleven; meerdere beelden zijn door de toenmalige pastoor als van weinig waarde geschonken aan de firma Brom te Utrecht.

In 1631 maakt de deken in zijn jaarverslag melding van twee schilderijen op de zij-altaren, de een de H. Maagd voorstellende, de andere een afbeelding van het H. Kruis. Vermoedelijk is de eerste nog aanwezig op de pastorie. De gouden remonstrans hier afgebeeld ([afb 83](#)) is in 1803 aangekocht voor 397 gulden, en zou volgens de overlevering ook zijn opgegraven. Van een *'monstrantia pellucida'* gewaagt de deken in 1628.

Doopvont en kandelaars in brons ([afb 84](#) - [afb 87](#)). Deze voorwerpen zijn opgegraven geworden in een terrein achter de kerk. Uit de

Afb 83 Monstrans in de RK kerk te Halsteren. [RCE](#) 1907

verslagen van de dekens van Bergen op Zoom meen ik te mogen opmaken, dat de doopvont reeds in 1615 was verborgen. In dat jaar toch vermeldt het verslag: *'fons sacer, plumbeus et clausus'*, en in 1647, dat in plaats van dit loden bekken (nu 'pelvis' genoemd) in de sacristie een marmeren doopvont is geplaatst. Een mede-opgegraven koperen plaat verhaalt in het opschrift:

*'Dese vonte is gemaect
int jaer ons Heere(n) XVc XLIX
met soe(n) penni(n)gen gecome(n) va(n)
Henrick Fra(n)cke(n) die o(n)nooslyc ge*

*slage(n) was hier te Halster int
jaer XVc XLVI de XXVI dach in Octob(er)
voor wiens ziele de kercke al
hier sculdich is te doe(n) jaerl(ijks)
ee(n) jaergetide m(et) vigil(ien) ende misse va(n) req(ui)e(m).*

Afb 85
Koperen doopvont,
opgegraven in
voormalige
pastorietuin te
Halsteren. [RCE 1920](#)

De doopvont is van een zeer eenvoudige Renaissance-stijl, hoog 210 cm. Het deksel wordt bekroond door het beeld van de H. Martinus, de

Afb 86. Koperen groep (St Martinus), hoog 23, breed 27 cm, opgegraven te Halsteren en thans weder op de doopvont geplaatst.

[RCE 1920](#)

altaarschel.

Vroeger was er nog een 18de eeuws orgel.

patroon der parochie in zijn gewone uitbeelding: te paard zittend snijdt hij met zijn zwaard een gedeelte van zijn mantel en schenkt dat aan een achter hem lopende bedelaar. Het beeld van St. Martinus zelf is niet teruggevonden.

Verder vallen te vermelden drie bronzen vroeg-gothische kandelaars rustend op leeuwen; een 15e eeuws kruisbeeldje; en een

Afb 84. Koperen corpus, hoog 17½ cm [RCE 1920](#)

ndelaar, [1920](#)

Van de klokken was er een uit 1891 en een (St. Martinus) in 1635 gegoten door François Piefvel te Antwerpen.

Quirinuskapel

Het kapelletje ter ere van de H. Quirinus stond aan de grote weg naar het eiland Tolen bij de ingang van het dorp en staat op enige kaarten aangegeven. Het moet gebouwd zijn in de 2de helft der 15de eeuw, daar het in de aarts-diakonale registers niet wordt vermeld.

In 1489 leverde Math.

Keldermans

'steenwercke tot eender vensteren', waarin twee jaren later *'mijns liefs heren zone een gelaesi'* schonk.

Op het gebruik der katholieken van het ter ere van deze heilige gewijd water te gebruiken schoot Baselis een zijner anti-katholieke pijlen.

Als een herinnering aan dit kapelletje werd het vorige jaar een gedenksteen geplaatst bij het zgn. St. Krijnsputje ¹³³).

Een afbeelding van de vermelde gedenksteen is (nog) niet gevonden; wel van het bord dat later door Van Raemdonk in het terrein naast zijn huis werd geplaatst. Thans is dit op zijn beurt verdwenen, en is een veldkapel op die plek verzezen.

¹³³ Het St Krijnsputje ligt niet op de plaats van de kapel; deze stond blijkens de kaarten op de spltsing van de huidige Oudeweg en Halsterseweg. Thans is het St Krijnsputje aangeduid met een veldkapel Hoek Halsterseweg-Buurtweg.

Kasteel

Aanvankelijk was dit kasteel niet meer dan een heerlijke hofstede, welke bij de grensregeling in 1290 wordt aangeduid als *‘thuys daer de besiecte man in woont’*. Over dit grenspunt liep in 1356 het geschil van de heer van Bergen met Jan van Polanen: *‘die hoffstad, dair die besiecte man hier voortijts op woende buten Halsteren’*.

In 1379 draagt Jan Bode, de amman van Antwerpen, *‘dat huus ende slot van Halsteren’* ¹³⁴) op aan Hendrik van Boutersem, *‘dat dat open huys ende slot es ende van rechte zijn zal mijns liefs ende gemints heren van Bergen op ten Zoom, omme dairinne ende dairmede te doen als dat gerechte lantsheren met ende in huere open huysen ende sloten gewonlic sculdich zijn te doene’*.

Dit huis was Bode aangekomen door zijn huwelijk met Lijsbet v. d. Gheest, wier vader Willem in Augustus te voren *‘die meerder helft van den dorpe van Halsteren’* in bezit had gekregen.

Uit de rekeningen van de rentmeester kunnen wij opmaken, dat in het slot was een *‘sale’*, een *‘eetkamer’*, een *‘groenkamer’*. Verder wordt er gesproken van *‘torens’* en van een brug op stenen pilaren.

In het begin der beroerten lag er herhaaldelijk bezetting, dan van Spanjaarden, dan van Zeeuwen.

In oktober 1571 werd het meubilair verkocht. Vermoedelijk is het kasteel geleidelijk tot puin vervallen en zal de afbraak door de omwonenden voor het opbouwen van hun verwoeste huizen zijn gebruikt.

¹³⁴ De huidige [Slotweg te Lepelstraat](#) herinnert nog aan dit gebouw. Via de link vindt u meer informatie over o.m. een opgraving van de resten in 1968.

Geraadpleegde archieven

1. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage:
 - a. Commissie van Breda nos. 298, 299; 327,328, 329; 1083; 249-263; 331-344; 473--483; 598-603; 614-619; 623-629; 633-636; 837-842.
2. Rijksarchief 's-Hertogenbosch:
 - a. Rechterlijke archieven Bergen op Zoom nos. 213-228
 - b. Collectie Pr. Cuypers-Van Velthoven, portef. nos. 38-60.
3. Archief aartsbisdom Mechelen: Visitationes districtus Bergensis ab anno 1606 usque ad annum 1723.

gedrukte werken

1. [De belegeringhe van Berghen op ten Zoom](#): beschreven ende den eersamen raadt der voorsz. stadt toegheeyghent door Jacob Baselis de jonghe, Berghen op ten Zoom, Jacob Canin 1603.
2. [Historisch verhaal inhoudende de sekere notable exploiton van orloge in de Nederlanden](#), beschreven door Jacobum Baselim, Breda 1615.
3. *Bergen op den Zoom beleghert op den 18 July 1622*, volgens de beschrijvinge gedaen by de drie predikanten van de gemeynte Christi aldaer. Middelburg-Bergen op Zoom 1623.
4. [Den Nederlandtschen Herauld](#), door Thomas de Rouck, Amsterdam 1645.
5. J. A. Folkers, [Daqverhaal van het Beleg.van Bergen-op-Zoom in 1747](#), uitgegeven door mr. W. Bezemer, 1896 (Prov. Gen. van K. en W. in Noordbrabant, N. R. no. 5).
6. Jean Faure, [Histoire abregée de la ville de Bergen op Zoom](#), La Haye 1761. (zie ook [Van Ham, Histoire abregée de la ville de Bergen op Zoom](#))
7. J.B. Kruger, [Geschiedenis van het bisdom Breda](#) (1872-'78), 4 dln.

8. F.V. Goethals, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles*, t. II (Brussel 1849).
9. J.Th. de Raadt, *Sceaux Armoriés* (1898-1902), 4 dln.
10. Aug. Sassen, *Tijdschrift voor NoordBrabantse geschiedenis, taal en letterkunde* (1883-1886;, 3 jg.
11. [*Taxandria*](#), tijdschrift voor NoordBrabantse Geschiedenis en Volkskunde onder redactie van W.J.F. Juten en G.C.A. Juten (1893-1924), 31 jrg.
12. Dr. G. Brom, *Archivalia in Italië* (1908), 1 en II.
13. P.J. Goetschalckx, *Geschiedenis van Schoten, Merxem en St. Job int Goor* (1918), 2 dln.

G. C. A. Juten

5.Korte beschrijving van Tolen

door J. C. Overvoorde

Nu de Bond ¹³⁵⁾ ons bij de jaarvergadering te Bergen op Zoom ook naar Tolen in de noordoostelijke uithoek van Zeeland voert, mag een korte beschrijving van het bezienswaardige in die stad niet overbodig geacht worden, ook al zal ik, na de uitvoerige historische toelichting van het Brabantse gedeelte door de plaatselijk zo goed bekende schrijver ¹³⁶⁾, mij voor Tolen slechts bepalen tot een even aanstippen van de belangrijkste punten voor de ontwikkeling van dit landstadje.

Het eiland Tolen behoorde oorspronkelijk tot de leengoederen van de hertog van Brabant, die het in leen gaf aan de graaf van Holland en Zeeland, waardoor het later tot Zeeland werd gerekend. Het was een vlak polderland, waarvan de polder Schakerlo de zuidelijke kern vormde ¹³⁷⁾, waaromheen, omstreeks 1200, de 1500-gemetenpolder werd aangedijkt.

Na deze bedijking werd de grote Brabantse watertol naar de dijk bij het Wantij overgebracht en aan het daarvoor opgerichte stenen tolhuis dankt het plaatsje Tolen zoowel het ontstaan als de naam. Om het tolhuis toch vormde zich langzamerhand een kern van bewoning, waaraan door de Heren Van Bloys, die Tolen van de graaf van Holland

¹³⁵⁾ De Oudheidkundigen Bond, thans [KNOB](#)

¹³⁶⁾ Bedoeld is hier GCA Juten, die het voorgaande in deze publicatie het licht deed zien.

¹³⁷⁾ Zie het artikel van Dr. C. Cath. van der Graft in Buiten, 1917 blz. 448 en 460.

in achterleen ontvingen, in het begin der 14de eeuw stadrecht werd verleend.

Toen dit machtig geslacht, dat op verschillende wijzen de ontwikkeling van Tolen bevorderde, in 1397 uitstierf, kwam het leen aan de graaf terug en ontwikkelde de stad zich verder onder diens bescherming ¹³⁸). De grootste bloei dagteekent van omstreeks 1450, waarna de geweldige brand van 1452, waarbij vijf zesde van de stad verwoest werd, het begin was van een tijd van verval, die ook niet meer gekeerd kon worden door de gunsten, die de graaf aan de stad verleende door het toekennen van molenrechten en van veerrecht in 1462.

Ook het verval der zoutindustrie sinds het einde der 14de eeuw en het verzanden van de haven werkten mede om een herstel van de oude welvaart tegen te houden; de handel verliep en opeenvolgende watersnoden voltooiden verder de algehele verarming van het stadje, waarin slechts weinig verbetering gebracht werd door de vestiging van de inwoners van het verdronken Reymerswaal in 1631. Deze brachten er de mosselhandel, waarnaast sinds het einde der 19de eeuw de oesterteelt een nieuwe bron van inkomsten vormde.

Tolen was reeds vroeg enigszins versterkt, doch de militaire betekenis deed zich vooral gevoelen sinds de opstand tegen Spanje. Reeds in 1579 werd het belang der versterking door prins Willem erkend; de stad werd omwald en in het einde der 16de en het begin der 17de eeuw nader versterkt. Deze versterkingen werden tussen 1844 en 1867 gesloopt.

¹³⁸ Tolen werd later, in 1505, door Philips de Schoone in pand gegeven aan Jan de Glymes, markies van Bergen op Zoom. Het pand werd in 1550 weder ingelost.

Het stadje leefde in hoofdzaak van visvangst en korenbouw. Het werd langs de dijk, thans Hoogstraat, gebouwd en langs de afritten van de dijk, waar thans de Kerkstraat en de Stoofstraat gelegen zijn. Eerst na de inpoldering van de Dalemse polder volgde ook de bebouwing langs de Dalemsestraat en de daarbij aansluitende uitbreiding.

Het wapen der stad vertoont een kogge, ontleend aan het wapen der Heren van Bloys, en de vier leeuwen van het wapen der graven uit het Henegouwse huis.

Uit de tijd van welvaart dankt Tolen twee belangrijke monumenten, met name het Raadhuis en de kerk ¹³⁹).

Het Raadhuis ([Afb. 88](#)), is omstreeks 1460 gebouwd, kort na de brand van 1452, waarbij het oude raadhuis met een groot gedeelte van het stadje werd verwoest. Het heeft de oorspronkelijke laatgotische natuurstenen gevel vrij ongeschonden bewaard en is ook inwendig nog weinig gewijzigd, daar het stadje in de tijd van de bouw reeds zijn toppunt van bloei bereikte. Er was dus weinig uitbreiding nodig en daarvoor kon ruimte gevonden worden in de naastgelegen panden. De verdieping is thans nog grotendeels slechts als bewaarplaats in gebruik en de hal bleef gelukkig gespaard voor verbouwingsplannen tot het vinden van meer ruimte voor de stadsdienst.

Het drie vensters brede gebouw bestaat uit een kelder met bakstenen tongewelf, waarboven een langs een bordes bereikbare verdieping en een bovenverdieping, onderling gescheiden door waterlijsten met koolbladversiering, welke onderbroken worden door de met schildhoudende figuren versierde draagstenen voor de in de dammen tussen de

¹³⁹ Voor uitvoerige beschrijving der monumenten verwijs ik naar de Voorloopige lijst van Zeeland 1922, blz. 234-245.

Afb. 88. Raadhuis te Tolen. 1924

vensters te plaatsen beelden. Deze nissen vertonen de baldakijns voor de beelden en fragmenten voor pinakels, doch tot het aanbrengen van de beelden zelf is men nooit gekomen.

Afb. 89. Zij- en achtergevel van het Raadhuis te Tolen

De grondverdieping bevat een deurnis tussen twee hoge vensternissen met stenen kruiskozijnen. In de halfronde boogtrommels is een driepasversiering aangebracht. De deurnis omvat de toegangsdeur en een daarboven aangebracht venster. Boven de tweede verdieping, met drie spitsboogvensters, is de gevel tot boven het dak opgetrokken en door een weergang afgesloten, welke geheel los staat van het gebouw, dat door een recht op de gevel staand zadeldak is afgedekt. In het midden van de gevel is een zeskante toren opgetrokken met windwijzer en bekroning. Deze toren bevat het carillon van 15 grote en

3 kleine klokken, dat in 1627 gegoten werd door Michael Burgerhuys. In een der borstweringen hangt nog een luiklokje uit 1458. Het hardstenen bordes voor het raadhuis werd in 1758 aangebracht en is ontworpen door de Middelburgse architect Nicolaas Muts. De oude indeling van het raadhuis bleef nog grotendeels ongewijzigd. Door de ingangspoort op het bordes treedt men in een hal, die tot ongeveer tweederde van het gebouw doorloopt en welke verdeeld is in een voor- en achterstuk, het eerste overdekt met drie stenen kruisgewelven, rustende op twee kolommen met kapitelen met blad-ornament en op zes op gelijke wijze versierde, in de muren aangebrachte draagstenen. Deze constructie dient om de toren te dragen, welke boven de hal rust op een zware houtconstructie. Het verdere gedeelte van de hal is overdekt door een zoldering op zware moerbinten. De vensternissen vertonen nog de stenen zitplaatsen en behielden de luikjes met ijzeren beslag. In de hal hield oorspronkelijk de schepenbank haar vierschaar, waaraan mogelijk nog het hekje herinnert. In de oudheidkamer vindt men het 16de eeuwse beulswaard, door Johannes Wundes uit Solingen, de roede van justitie en een schilderij van Salomon's eerste recht uit 1618, waarschijnlijk geschilderd door Eversdijck. Een belangrijker stuk, het Laatste oordeel, in 1495 door de stad van het Tolens kapittel gekocht, is thans in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De zich in het verlengde van de hal bevindende raadzaal is geheel gemoderniseerd en de op de afbeelding van de achtergevel (Afb. 89) zichtbare spitsboogvensters zijn bij deze verbouwing aangebracht. Jaarlijks werd hier oudtijds op Sint Servaasdag (13 Mei) door de deken of door een der kanunniken van het kapittel een mis opgedragen. De vertrekken op de bovenverdieping leveren weinig belangrijks. Men

vindt er de stenen zitplaatsen in de vensternissen, enkele sleutelstukken en een oude gevangenis, en er worden enige oudheden bewaard, waaronder een ijzeren kist op wielen, die diende om de stadsgelden of privileges bij gevaar snel in veiligheid te kunnen brengen.

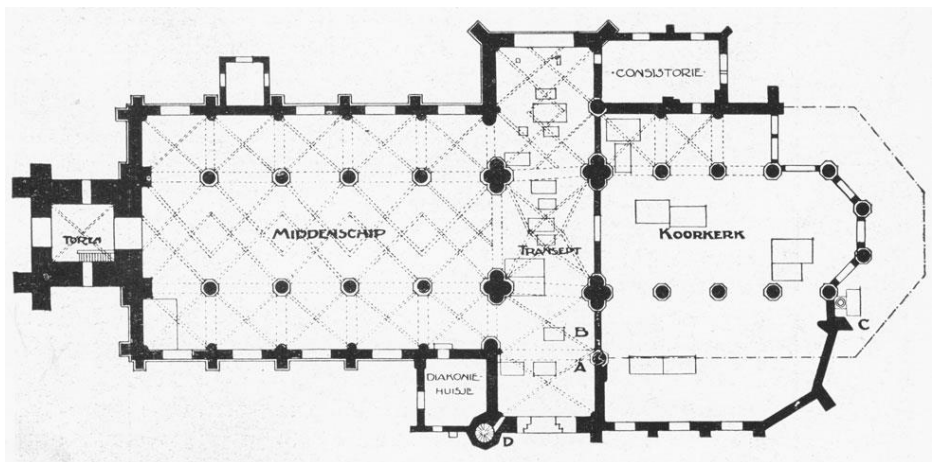
Afb. 91 Kerk te Tolen, noordgevel

Niet minder belangrijk is de **O.L.Vrouwekerk**, die in het einde der 13de eeuw werd gesticht en begunstigd werd door de heren uit het geslacht van Bloys.

Toen dit geslacht uitstierf en de heerlijkheid terugviel aan de graaf van Holland, vond de kerk daarbij niet minder krachtige bescherming.

In 1404 werd een kapittel met negen kanunniken gesticht en hierbij werd de oude parochiekerk van Schakerlo ingelijfd.

De graven bewerkten dat de kerk onafhankelijk gemaakt werd van de bisschop van Luik, waaronder deze, bij de oprichting van het bisdom Middelburg in 1559, dat Tolen werd ingedeeld oorspronkelijk ressorteerde, en de inkomsten der kerk werden krachtig bevorderd door de instelling van een gulden mis in 1489 en door de ontwikkeling van het mysteriespel ¹⁴⁰).

Afb. 90. Plattegrond der kerk te Tolen

De plattegrond toont ons thans een kruiskerk met zijbeuken aan het schip en aan de noordzijde van het koor, een zuidelijk bijkoor en een vrijstaande westtoren ([Afb. 90](#)). De omgang van het hoofdkoor is

¹⁴⁰ Schrijver duidt niet nader aan wat met dit mysteriespel wordt bedoeld.

verdwenen of slechts in aanleg gelaten en aan de kerk zijn in het begin der 16e eeuw aan de zuidoostzijde van het schip een librye en aan de noordwestzijde van het transept tegen het koor aan een sacristie aangebouwd. Aan de noordzijde van het schip vindt men een bescheiden portaalaanbouw en in de zuidwesthoek van het transept een achtkantige traptoren. Van de oorspronkelijke kerk zijn geen gedeelten meer aan te wijzen.

Na de verheffing tot kapittelkerk volgde een vernieuwing en vergroting. Men begon bij het schip en de zijbeuken, die in de eerste jaren der 15de eeuw zijn gebouwd, waarna in het eerste kwart der

16de eeuw het transept en het koor met de noorder koorbeuk volgden.

Een kwart eeuw later werd hieraan het zuidkoor toegevoegd en de aansluiting van beide koren toont ons nog een toestand, evenals de omgang van het hoofdkoor, waarvan mij niet uit de bronnen bleek, of de uitvoering achterwege bleef wegens gebrek aan geld, of dat dit gedeelte wel werd opgetrokken, doch werd vernield tijdens de Spaanse troebelen.

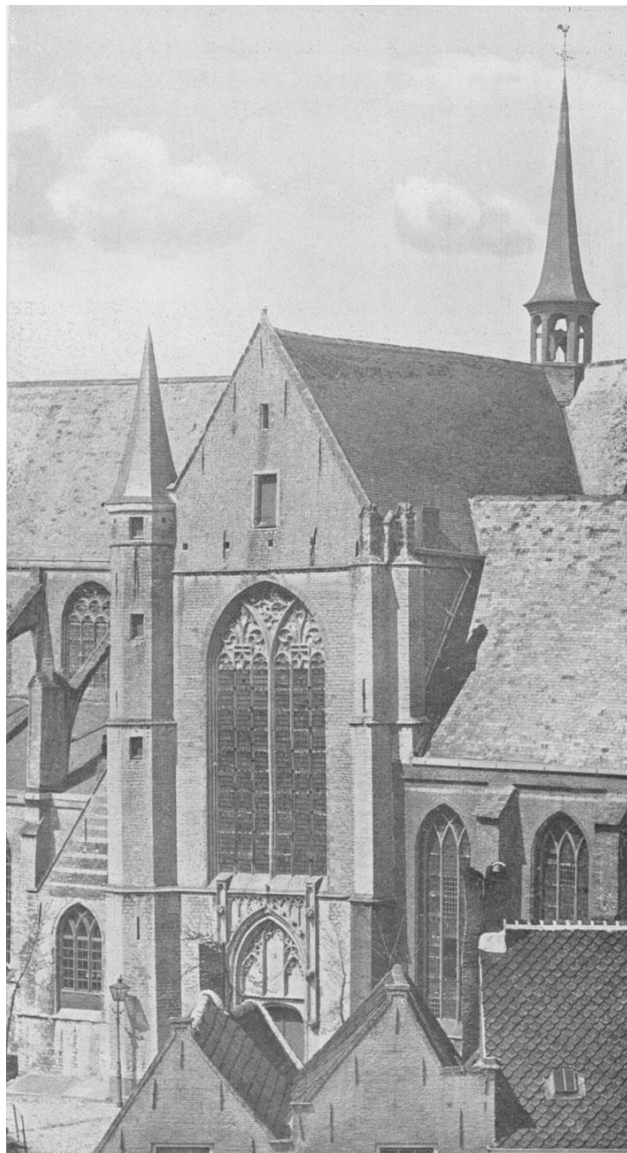
Afb. 93. Schip met preekstoel van de Ned. Herv. kerk te Tolen. De schachten en kapiteelen zijn geverfd.

De stichting van een H. Grafkapel aan de oostzijde van het koor in 1501, welke later weder verdween, wijst althans op een bestaand plan tot uitbreiding tijdens de bouw, en het optrekken van het zuidkoor zo betrekkelijk kort na de bouw van het hoofdkoor schijnt eerder op een welvoorzien kas te wijzen dan op een boven de Maas sinds de tweede helft der 15de eeuw zo veel voorkomende vermindering der offervaardigheid van de parochianen voor hun kerkgebouw.

De kerk is van buiten grotendeels met natuursteen bekleed ([Afb. 91](#)), behalve het zuidkoor, dat geheel van baksteen is opgetrokken.

Tussen de vensters der zijbeuken van het schip zijn eenvoudige steunbeeren geplaatst, waarop de geprofileerde voetingen van de slanke luchtbogen rusten. De transeptfronten zijn onversierd, behalve het zuidfront, waar de korfboog boven de doorgang is gevat in een spitsboog met maaswerk en een onder de dorpel van het grote transeptvenster aangebracht tot op de spitsboog doorgetrokken boogfries. Van de tegen dit front aansluitende librye is de bovenverdieping bekleed met baksteen, afgewisseld door lagen natuursteen. Op het vieringkruis staat een eenvoudige dakruiter met slanke spits.

De oostzijde van het koor, waarover wij reeds spraken, wordt gevormd door de kolommen der koorsluiting en de hiertussen opgetrokken brokken metselwerk. Eigenaardig is, dat de twee middelste kolommen geheel met natuursteen zijn bekleed en het daarbij aansluitende paar met baksteen, afgewisseld door banden van natuursteen. De [Afb. 92](#) vertoont duidelijk dit verschil.

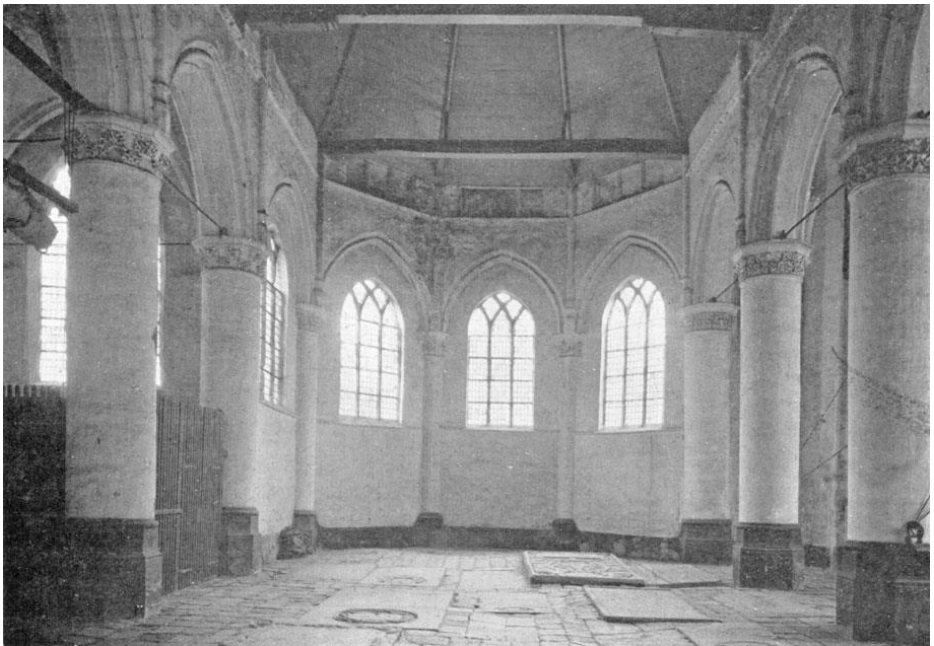

Afb. 94. Zuider transept van de kerk te Tolen

Het schip der kerk is vijf traveeën breed en wordt van de zijbeuken gescheiden door gemetselde kolommen met zandstenen banden, op achtkantige zandstenen basementen en bekroond door kapitelen met dubbele bladrand, onderling verbonden door spitsbogen, die de hoge schipmuren dragen ([Afb. 93](#)).

Onder de hoge vensters zijn een boogfries en spaarnissen zichtbaar. De zijbeuken zijn door stenen kruisgewelven overdekt en het schip door netgewelven.

Aan de noordzijde is in de eerste helft der 16de eeuw een portaal aangebouwd met drie fraaie ankers, een spitsboogvenster en een eenvoudige ingang. De uitkappingen in de kapitelen van het schip wijzen waarschijnlijk op in de 17de of in de 18de eeuw ter versterking aangebrachte houten trekbalken.

Afb. 95. Gezicht in het koor. 1924

Het transept vertoont de eigenaardigheid, dat de afstand tussen de vieringkolommen van het schip kleiner is dan bij die van het koor, waardoor de scheibogen niet evenwijdig lopen aan de as der kerk en het gewelf van het kruis een trapeziumvorm heeft.

Het transept is door een hoog schot van de preekkerk afgescheiden. De sprong in de kolom aan de zuidwestmuur wijst op een verschil in bouwtijd, zodat de hoge muren van het transept iets jonger moeten zijn dan de benedengedeelten.

De hoge frontvensters hebben een stenen harnas met 16de eeuwsche relieversiering (zie [Afb. 94](#)).

Het transept is overdekt door een stenen netgewelf, dat echter in de zuidarm vervangen is door een modern stucgewelf.

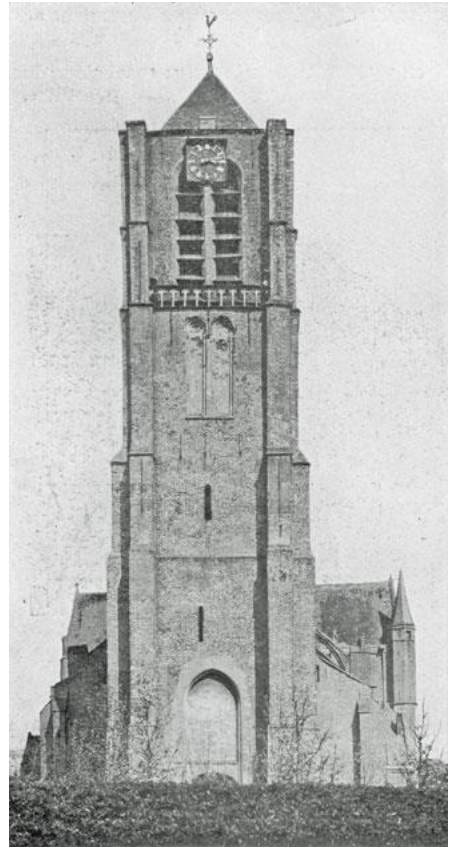
Het hoofdkoor is drie traveeën diep en wordt door vijf zijden van de achthoek gesloten ([Afb. 95](#)). Het bijkoor heeft een onregelmatige sluiting, welke in verband schijnt te staan met voorgenomen, doch halverwege gestaakte verbouwing van de kooromgang.

Beide koren zijn door kolommen, verbonden door spitsbogen, gescheiden. Het hoofdkoor is thans nog slechts tot boven de bogen opgetrokken en is overdekt met een 16de-eeuws houten tongewelf, dat oorspronkelijk niet voor deze ruimte schijnt bestemd geweest te zijn. Een moet tegen de oostbuitenmuur van het transept wijst ons waarschijnlijk de oorspronkelijke hoogte van het hoofdkoor. De noordelijke zijbeuk is overdekt door stenen kruisgewelven, rustende op culots uit omstreeks 1525.

Deze zijbeuk is aan de oostzijde recht afgesloten. Aan de zuidzijde ontbreekt de zijbeuk wegens het hier tegenaan gebouwde zuidkoor, doch de aanzetten voor de kruisgewelven tonen aan, dat ook hier oorspronkelijk een zijbeuk was ontworpen.

Het bijkoor is hoog opgetrokken, met hooge spitsboogvensters aan de zuidzijde. Het is overdekt door een houten tongewelf met geprofileerde ribben en met steekkapen in de sluiting.

De circa 45 m. hoge toren ([Afb. 96](#)) bestaat uit drie geledingen met steunbeeren op de hoeken. De twee onderste geledingen zijn omstreeks 1450 opgetrokken. Toen in de eerste helft der 16de eeuw de terugspringende derde geleding hieraan werd toegevoegd, werden de oude galmgaten gedicht. De top is gewijzigd en is thans door een laag vierkant spitsje afgedekt. De omlijsting van het grote westvenster wijst er op, dat men van plan was om de toren met natuursteen te bekleden. In de toren is een stenen kruisgewelf met afgeschuinde ribben.

*Afb. 96. Toren van de kerk te
Tolen. 1924*

Van de later in de kerk aangebrachte versieringen zijn het belangrijkste de grafmonumenten van de familie Bloys (1421-1435 en 1516) en de nog in groot aantal aanwezige gegraveerde en gebeeldhouwde zerken, waarvan de oudste uit 1469. Een handschrift met vermelding van een groot aantal verdwenen zerken is in bezit van de Heer Hollestelle te Tolen.

Een fragment van gothisch beeldwerk (Golgotha) bleef in de sluitingsmuur van het zuidkoor bewaard en een geschilderde cartouche uit 1581 op de zuidmuur van het transept. De 11de eeuwse preekstoel met doophek is op [afb. 93](#) afgebeeld. De koperen kronen zijn verkocht aan de Sinte Catharinekerk te Brussel. Het kerkzilver is uit 1744, 1752 en 1781 1785 en de drie kerkklokken zijn in 1761 gegoten door Alexis en Petrus Fritsen.

De moderne **Roomsch katholieke kerk** bezit een 17de eeuwse koperen godslamp, een houten kruisbeeld en een schilderij uit het begin der 18de eeuw, Maria met Kind en engel, in de trant van de Wit. Van een kapel in de Kerkstraat uit het 2de kwart der 15de eeuw zijn in de voorgevels van No. 9 en 11 nog een paar gothische spitsbogen bewaard. De oude kap op zolder was tot voor korte tijd nog aanwezig, doch is kortgeleden door verbouwing van No. 11 gedeeltelijk vernield. Tot de kapel behoorde ook het perceel Kerkstraat No. 13 ¹⁴¹)

Belangrijke **monumentale particuliere gebouwen** ontbreken, toch verdienen enkele gevels ten volle een nadere beschouwing. Het oudst is de tuitgevel aan de Dalemsestraat 2 ([Afb. 97](#)), die men wel in verband heeft gebracht met Sophie van Dalem, de minnares van Jan van Bloys, die echter reeds omstreeks 1380 is overleden, terwijl de gevel de stijl vertoont van het begin der 16de eeuw.

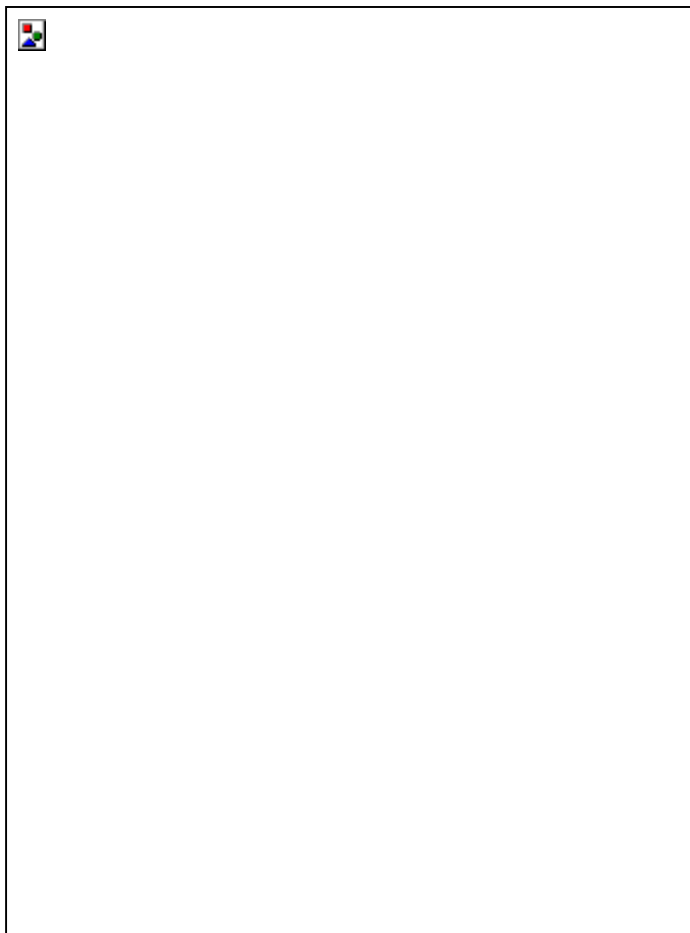
¹⁴¹ De [gasthuiskapel \(Kerkstraat 15\)](#) is tegenwoordig (2020) een kerkgebouw voor de Hervormde gemeente Immanuel. De [Onze lieve vrouwe Hemelvaartkerk \(Markt 22 Tholen\)](#) is in 1900 in gebruik genomen.

Afb. 97. Gevel Dalemsestraat. 1924

Verder vindt men enige laat-16de en begin-17de eeuwse trapgeveltjes, deels met goede ankers, versierde lijsten en gevelsteen, o.a. aan de Visstraat 30 ([Afb. 98](#)), Dalemsestraat 2, Kerkstraat 19 en 21 en Stoofstraat 3 en 5, benevens enkele Lodewijk XVI-gevels, waaronder in het bijzonder te noemen valt het perceel Hoogstraat 9, waarvan het belangrijkste gedeelte van het rijke interieur helaas in 1917 is uitgebroken en verkocht.

Het aantrekkelijke van het stadje ligt minder in wat het buiten raadhuis en kerk ons biedt, als in de betrekkelijk nog ongerepte toestand, waarin het stadsbeeld, als geheel, vrijwel ongeschonden werd bewaard. Het toont ons een stadje vrij groots van opzet, doch in zijn ontwikkeling gestuit vóóordat het volledig was uitgegroeid.

Afb. 98. Gevel Vischstraat No. 30, hoek Haven. 1924

De kerk, eerst in de onbebouwde stadsuitbreiding geplaatst, ligt nog in een uithoek, omdat de stad niet verder is uitgebouwd en de smalle straatjes en lage huisjes schijnen ons terug te voeren tot vervlogen dagen, hier echter niet van weelde, doch van een moeizame strijd tegen de drukkende en vaak ongunstige tijdsomstandigheden.

Thans zag ik bij mijn laatste bezoek enkele verbouwingen, die wij met vreugde begroeten als bewijzen van toenemende welvaart, doch waarvan te betreuren valt, dat de bouwer zich niet wist aan te sluiten

bij het bestaande, waardoor gevaar ontstaat voor het juist in de eenheid zich krachtig uitende stadsschoon.

Hier ware zeker een plaatselijke verordening gewenst, niet om krampachtig het oude te bewaren, doch om bij verandering er voor te waken, dat niet onnodigde verandering geschiede ten koste van het intieme geheel.

J. C. Overvoorde

Dit boek verscheen ook in het Oudheidkundig jaarboek van
Den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond
In juni 1924 (vierde jaargang, aflevering 3
(zie omslag volgende pags)

OUD BERGEN door G. C. A. JUTEN. 145

WOUW » » » 218

HALSTEREN » » » 224

KORTE BESCHRIJVING VAN TOLEN

door Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE 229

Stukken voor de redactie te zenden aan den Voorzitter, Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, te Wassenaar; stukken betreffende het lidmaatschap aan den Penningmeester, F. A. HOEFER, te Hattem. Alle overige stukken, den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond betreffende, aan den Bondssecretaris, Ihr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Rijksarchief, Zwolle.

LOSSE BANDEN VOOR HET
 OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

zijn verkrijgbaar à f 1.25 door tusschenkomst
van den Boekhandel of bij den Uitgever
A. OOSTHOEK TE UTRECHT